

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ

ДИПЛОМНА РОБОТА:

**ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО
УСВІДОМЛЕНОГО ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ**

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

зі спеціальності «Психологія дитинства і сім'ї з основами психотерапії»

Студентки ОКР «магістр»,
ОПП «Психологія дитинства і сім'ї з
основами психотерапії»
Чудак Анни Миколаївни

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, доцент
кафедри психології розвитку
Запека Яна Григорівна

Допустити до захисту в ЕК
кафедра психології розвитку
Протокол № _____ від _____

завідувач кафедри:
доктор психологічних наук, професор
Власова Олена Іванівна

(підпис)

КИЇВ - 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО УСВІДОМЛЕНОГО ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ	9
1.1. Поняття професійного вибору у психологічних дослідженнях	9
1.2. Психологічна готовність старшокласників до усвідомленого вибору професії	22
1.3. Вплив особистісних чинників на готовність старшокласників до вибору професії	31
Висновки до першого розділу.....	42
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО УСВІДОМЛЕНОГО ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ	45
2.1. Операціональна модель дослідження	45
2.2. Методика емпіричного дослідження.....	47
2.3. Обґрунтування методик емпіричного дослідження	52
2.3. Аналіз результатів дослідження особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії.....	65
Висновки до другого розділу	101
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ.....	105
3.1. Психологічні шляхи підвищення ефективності професійного самовизначення та прийняття усвідомленого професійного вибору учнями старших класів	105
3.2. Тренінг розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників».....	111
3.3. Аналіз успішності проведеної психологічної роботи з підвищення ефективності професійного самовизначення у старшокласників.....	121
Висновки до третього розділу.....	133
ВИСНОВКИ.....	136
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	Ошибка! Закладка не определена.
ДОДАТКИ.....	Ошибка! Закладка не определена.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні умови розвитку українського суспільства ставлять перед випускниками шкіл високі вимоги у самостійності рішення власних професійних питань і вміння будувати своє життя усвідомлено. Важливим чинником успішності професійного становлення особистості впродовж тривалого часу, а може й навіть всього подальшого життя, є правильно зроблений професійний вибір в юнацькому віці.

У старшому шкільному віці особливо гостро постає проблема професійного вибору, що зумовлює вступ вчорашніх школярів до закладів вищої освіти з метою професійної підготовки до майбутнього дорослого життя. При цьому вибір закладу освіти має визначатися відповідно до їхніх професійних переваг та схильностей, котрі мають бути повністю сформованими в учнів. Однак сучасна молодь часто має розрізнені уявлення про свої здібності, не може визначити свої професійні уподобання, не розуміє особливостей професійної придатності до певних видів діяльності, не знає, які ресурси і якості необхідні для професійної діяльності, відрізняється низьким рівнем готовності до здійснення професійного вибору.

Частина старшокласників «до останнього» не можуть визначитися з вибором професії. Саме тому учні старших класів потребують допомоги і підтримки з боку шкільних психологів і педагогів, щоб правильно здійснити професійний вибір на початку свого дорослого шляху до професійної самореалізації. Надзвичайно важливою є правильно організована і вміло проведена профорієнтаційна робота в школах, що надає змогу уникнути кризи професійного вибору в майбутньому, розчарування у виборі.

Вивченню проблеми професійного вибору в учнів старшого шкільного віку присвятили свої праці Е. Головаха, Л. Головей, Е. Зеєр, Є. Клімов, С. Максименко, М. Пряжников, В. Сафін, П. Шавір та інші науковці.

За даними Н. Отрощенко, сьогодні вибір майбутньої сфери професійної діяльності в більшості старшокласників ґрунтується на: обмежених знаннях і

поверхневому уявленні про себе й світ професій, праці; рекомендаціях і матеріальних можливостях батьків; впливі засобів мас-медіа, рекламних кампаній, що не враховують принципи та підходи професійного самовизначення особистості [63].

Особливості впливу особистісних чинників на здійснення професійного вибору старшокласниками розкривають Л. Головей, В. Доротюк, О. Власова, Т. Слова, Ю. Калюжна, І. Калюжна, Г. Капосльоз, Н. Кретьова, Т. Кудрявцев, Є. Кучеренко, В. Лозовецька, Н. Мосол, Е. Очирова, І. Тичина, Л. Федоренко, А. Фрадинська та інші.

Особливості здійснення профорієнтаційної роботи зі старшокласниками, методичні засади профконсультаційного супроводу професійного самовизначення учнів старших класів висвітлюють сучасні науковці і психологи-практики Р. Білоус, К. Бондар, Г. Корсун, Р. Кулаков, Н. Мосол, М. Пряжников, О. Шимко, В. Яковець та ін.

У зв'язку з недостатнім науково-прикладним дослідженням особливостей впливу особистісних чинників на готовність старшокласників зробити усвідомлений професійний вибір, для нашого дослідження обрана актуальна тема: **«Особистісні чинники готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії»**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особистісні чинники готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії.

Об'єкт дослідження – готовність старшокласників до вибору професії.

Предмет дослідження – особистісні чинники готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури дослідити психологічні особливості впливу особистісних чинників на готовність старшокласників до усвідомленого вибору професії;

2. Підібрати інструментарій та визначити вибірку для проведення емпіричного дослідження

3. Емпірично дослідити особистісні чинники готовності старшокласників до усвідомленого професійного вибору;

4. Розробити тренінг розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» та визначити результативність його проведення із учнями старших класів.

Гіпотеза: усвідомлений вибір професії пов'язаний з рівнем розвитку особистості, а саме: рисами особистості, рівнем емоційного самоусвідомлення та світоглядними позиціями. Припускаємо, що чим вищим є рівень розвитку особистості, тим більш сформованою є професійна ідентичність.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Проблема професійного вибору розглядається як важлива ланка в професійному становленні (у роботах Є. Головахи, Є. Клімова, І. Кона, Т. Кудрявцева, С.Максименка, М. Пряжнікова та ін.). У процесі вибору професії О. Бондарчук, Л. Бондарчук виділяють декілька періодів, що послідовно змінюють один одного і підводять школяра до усвідомленого врахування своїх здібностей та відповідного вибору.

Важливою детермінантою правильного вибору є професійна спрямованість (Дж. Голланд, Є. Клімов, Є. Ільїн та ін.), що передбачає врахування особистісних чинників при виборі професії. Психологічні особливості виборів професії сучасними старшокласниками висвітлюються у працях багатьох науковців (Л. Головей, Н. Мосол, А. Мутирової, А. Фрадинської та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс методів:

- теоретичні: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення психологічних положень з досліджуваної проблеми особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії;

- емпіричні: психодіагностичні методики: «Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF» (Р. Б. Кеттелл); «Емоційна самосвідомість»

(О. Власова); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. Леонтьєва); «Методика вивчення статусів професійної ідентичності» (А. Азбель); «Опитувальник для визначення професійної готовності» (Л. Кабардова); «Професійна мотивація учня» (Л. Верещагіна); авторська анкета «Ваш Вибір професії».

- методи математичної статистики: якісний та кількісний аналіз емпіричних даних; кореляційний аналіз (критерій Пірсона), таблиця сполученості, множинний регресійний аналіз, Т-критерій Стюдента. Для обробки результатів використовувався комп'ютеризований статистичний пакет програм STATISTICA.

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилось на базі школи № 1 м. Тростянець, Вінницької області. Вибірку склали 120 осіб раннього юнацького віку (15-18 років), учнів 9-11 класів.

Наукова новизна: дістали подальший розвиток питання про вплив особистісних чинників на готовність учнів старших класів до усвідомленого вибору професії. Напрацьовано тренінг розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників», що побудований із врахуванням особистісних чинників, які впливають на прийняття усвідомленого вибору професії учнями старших класів.

Теоретичне значення роботи: проаналізовано психологічні особливості готовності учнів старших класів до здійснення усвідомленого вибору професії і доведено вплив особистісних чинників на цей процес.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання напрацьованих результатів у роботі шкільних психологів, педагогів і батьків старшокласників, а також студентів психологічних спеціальностей при ознайомленні з досліджуваною тематикою. Розроблений та апробований тренінг розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» може бути використаний як методичне забезпечення для профорієнтаційної роботи психолога з учнями старших класів.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (94 найменування) і додатків (6 шт.), ілюстрована за допомогою 17 рисунків і 10 таблиць. Основний зміст роботи викладено на 134 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО УСВІДОМЛЕНОГО ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ

1.1. Поняття професійного вибору у психологічних дослідженнях

Вибір професії – досить складний і часом довгий мотиваційний процес: адже від правильного вибору професії багато в чому залежить задоволеність людини своїм життям [19, с. 14].

Вибір професії – це важлива ланка в професійному становленні особистості. Саме від правильно зробленого вибору професії залежить можливість людини задовольнити основну гамму своїх потреб, реалізувати себе як особистість у світі. Проблема вибору професії у взаємозв'язку із професійним і життєвим самовизначенням піднімається у роботах Є. Клімова [32-34], І. Кона [35], Т. Кудрявцева [39], М. Пряжникова [69; 70]. Науковці В. Моляко і О. Музика [25], І. Тичина [79] відмічають актуальність професійного самовизначення і правильно зробленого вибору протягом життя людини.

За даними І. Тичини, у психологічній літературі проблема професійного вибору вивчається у взаємозв'язку із вивченням акту вибору як «внутрішньої діяльності людини, яка може мати різний рівень складності. Найскладнішим є життєвий вибір особистості, який вимагає напруженої внутрішньої роботи і суб'єктивної готовності людини вибирати» [79, с. 161]. Здійснюючи професійний вибір, людина конструює власні моделі професійного майбутнього, порівнює їх на основі внутрішніх ціннісних критеріїв і обирає найбільш прийнятний для себе варіант. «З позицій суб'єктно-ціннісного аналізу ціннісними критеріями життєвого вибору у процесі професійної переорієнтації є суб'єктні цінності особистості» [79, с. 162].

Акт вибору професії є центральним моментом процесу професійного самовизначення. За свідченням Н. Мосол, «саме вибір професії стає переломним етапом в житті людини та визначає подальший розвиток життєвого

шляху, і, зазвичай, співпадає із закінченням школи». Саме тому питання професійного самовизначення юнаків важливо розглядати як з позиції проблеми самореалізації (розвиток особистості в цілому на основі інтересів, здібностей та спрямувань), так і з позиції проблеми вибору (результат співвідношення внутрішніх та зовнішніх аспектів профорієнтаційної ситуації, здатність оцінювати власні інтереси і здібності та співвідносити їх з вимогами до конкретної професії) [56, с. 5].

За свідченням С. Данченко, вибір професії, здійснюваний людиною в результаті аналізу внутрішніх ресурсів і шляхом співвіднесення їх з вимогами професії, є основою самоствердження людини в суспільстві, одним з головних рішень у житті. «Вибір професії в психологічному плані являє собою двоаспектне явище:

- 1) суб'єкт вибору, тобто той, хто вибирає (оптанта);
- 2) об'єкт вибору – те, що вибирають.

Суб'єкт і об'єкт вибору визначають неоднозначність вибору професії. Це пояснюється тією безліччю характеристик, якими вони володіють [19, с. 14].

Як відзначає А. Мутирова, вибір професії є багатовимірним і багатоступеневим процесом, який можна розглядати під різними кутами зору:

- 1) як серію завдань, які ставить суспільство перед особистістю, – соціологічний підхід;
- 2) як процес поетапного розвитку рішень, за допомогою яких індивід формує баланс між власними уподобаннями і потребами системи поділу праці в суспільстві, – соціально-психологічний підхід;
- 3) як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність, – диференційно-психологічний підхід [60, с. 127].

За даними О. Бондарчук, Л. Бондарчук, у процесі вибору професії можна виділити кілька періодів:

- 1) період фантазій, властивий дітям приблизно до 11 років;
- 2) період пробних виборів (11-17 років), що включає 4 стадії: коли вибір визначається інтересами (11-12 років); коли вибір визначається здібностями,

обдарованістю, уміннями (13-14 років); коли вибір визначається цінностями особистості (15-16 років); перехідний період, коли відбувається зміна типу життя або людина вступає в нову соціальну ситуацію розвитку;

3) період реалістичного вибору (після 17 років), що включає 3 стадії: дослідницьку; стадію кристалізації, у якій відбувається оцінка факторів, що впливають на вибір; стадію деталізації, уточнення вибору [7, с. 95].

Важливою детермінантою правильного вибору є професійний інтерес або професійна спрямованість. Є. Ільїн вказує, що важливість виявлення спрямованості людини до того або іншого виду діяльності обумовлена її зв'язком із здібностями до цього виду діяльності [27, с. 8]. Отримані в багатьох психологічних дослідженнях дані вказують, що на природну схильність до того або іншого виду діяльності впливають типологічні особливості прояву властивостей нервової системи.

Розглянемо типологічну теорію професійного вибору Дж. Голланда [77], що з'явилася в 1970-і роки. Вчений вважає, що професійний вибір обумовлюється типом особистості, пошуком професійної сфери, що відповідає цьому типу. Визначаючи особистісний тип як продукт взаємодії культурних і особистісних факторів, соціального оточення і спадковості, Дж. Голланд виділив шість типів особистості і описав напрями професійного вибору кожного (табл. 1.1.).

Таблиця 1.1.

Типи професійної спрямованості особистості, що визначають її професійний вибір (за теорією Дж. Голланда)

Тип і основні життєві цінності	Професійні переваги
1) Реалістичний. Характеристики: чесний, відкритий, мужній, матеріаліст, наполегливий, практичний, ощадливий. Основні життєві цінності: конкретні речі, гроші, сила, статус.	Професійні переваги: надає перевагу чітким, наказовим по характеру роботам, які пов'язані із систематичною маніпуляцією, що вимагають моторних звичок, спритності, конкретності. Уникає видів діяльності, що передбачають соціальні контакти. Найчастіше зустрічаються такі типи професій, як сільське господарство (агроном, тваринник, садівник), механіка та техніка.

Продовження табл. 1.1.

Тип і основні життєві цінності	Професійні переваги
2) Дослідницький (інтелектуальний). Характеристики: аналітик, обережний, критичний, інтелектуальний, інтроверт, методичний, раціональний, незалежний, точний, невибагливий, зацікавлений. Основні життєві цінності: наука.	Віддає перевагу дослідницьким професіям і ситуаціям, які пов'язані із систематичними спостереженнями, творчими дослідженнями біологічних, фізичних, культурних феноменів для контролю і розуміння цих феноменів. Уникає підприємницьких видів діяльності.
3) Соціальний. Характеристики: лідер, товариський, дружелюбний, відповідальний. Основні життєві цінності – соціальні і етичні.	Віддає перевагу діяльності, яка пов'язана з впливом на інших людей (інформувати, учити, розвивати, лікувати). Орієнтований на іншу людину і процес спілкування. Вирішуючи проблеми, спирається на емоції і почуття. Можливі професії – педагогіка, практична психологія, соціальне забезпечення.
4) Артистичний. Характеристики: емоційний, з багатою уявою, імпульсивний, непрактичний, оригінальний, гнучкий, незалежний у прийнятті рішень, виражені вербальні здібності. Основні життєві цінності – естетичні якості.	Віддає перевагу вільним, несистематизованим творчим видам діяльності – музика, живопис, літературна творчість. Уникає систематизованих, точних видів діяльності, бізнесу, клерківських занять. Надає перевагу мистецтву, живопису, музиці, драматургії.
5) Підприємницький. Характеристики: схильний до ризику, енергійний, владний, амбіційний, товариський, імпульсивний, оптимістичний, гедоністичний. Основні життєві цінності – політичні й економічні досягнення.	Віддає перевагу видам діяльності, що дозволяють маніпулювати іншими людьми, що пов'язані з керівництвом, статусом і владою. Уникає монотонної розумової роботи і ручної праці. У професійному виборі віддають перевагу усім видам підприємництва.
6) Конвенціональний. Характеристики: конформний, сумлінний, стриманий, практичний, акуратний, слухняний, негнучкий, умілий. Основні життєві цінності: економічні досягнення.	Віддає перевагу чітко структурованим видам діяльності з розпорядженнями й інструкціями. Не прагне до лідерства, уникає творчих завдань. Надає перевагу бухгалтерії, економіці, статистиці, банківській службі, програмуванню.

Зазначимо, що типологія Дж. Голланда [77] базується на засадах взаємодії людини та професії, суттєво відрізняються від підходів Є. Клімова

[33], які протягом останніх років використовувалися профорієнтаційній роботі в школах України. За Є. Климівим, відповідно до об'єкту праці виділяються п'ять типів професій: «Людина – жива природа (П)»; «Людина – техніка (і нежива природа) (Т)»; «Людина – людина (Л)»; «Людина – знакова система (З)»; «Людина – художній образ (Х)».

Ці п'ять типів професій поділяють за ознакою цілей на три класи: «гностичні професії (Г)» (від древньогрец. «гнозис» -знання); «перетворюючі професії (П)»; «вишукувальні (В)».

За ознакою основних засобів праці в рамках кожного класу можуть (але не завжди) виділятися чотири відділи: «професії ручної праці (Р)»; «професії машинно-ручної праці (М)»; «професії, пов'язані із застосуванням автоматизованих і автоматичних систем (А)»; «професії, пов'язані з переважанням функціональних засобів праці (Ф)».

За умовами праці Є. Клімов ділить професії на чотири групи: «робота в умовах мікроклімату, близьких до побутових, «кімнатних» (Б)»; «робота, пов'язана з перебуванням на відкритому повітрі в будь-яку погоду (В)»; «робота в незвичайних умовах на висоті, під водою, під землею, при підвищених і знижених температурах і т.п. (Н)»; «робота в умовах підвищеної моральної відповідальності за життя, здоров'я людей (дорослих або дітей), великі матеріальні цінності (М)». Виділені чотири групи є не взаємовиключними, але частково співпадаючими. Вони наведені просто як можливий засіб розрізнення професій за тими ознаками, які людина вважатиме для себе важливими [32; 33].

За свідченням А. Фрадинської, вибір професії є найбільш складним у професійному становленні особистості. Цей вибір професії часто обумовлюється тим, що юнаки часто плутають реальний вибір з бажаним, очікуваним результатом, не враховуючи власні особистісні особливості. У цьому і є проблема самовизначення, яке відрізняється від простого прогнозування свого майбутнього життя, від мрій, що пов'язані із майбутнім. Воно базується на інтересах та прагненнях індивіда, ураховує власні

можливості й зовнішні обставини та спирається на формуючий світогляд молоді людини з вибором професії [83, с. 252].

В сучасному розумінні професійне самовизначення розглядається не тільки як конкретний вибір професії, але і як безперервний процес пошуку смислу в обраній професійній діяльності.

На думку Р. Павелківа, психологічні чинники, які складають основу професійного самовизначення:

- усвідомлення цінності суспільно корисної праці;
- загальна орієнтація в соціально-економічній ситуації в країні; усвідомлення необхідності загальної і професійної підготовки для повноцінного самовизначення і самореалізації;
- загальна орієнтація у світі професійної праці;
- виділення подальшої професійної мети (мрії);
- узгодження мрії з іншими важливими життєвими цілями (сімейними, особистими);
- знання про вибрані цілі;
- знання про внутрішні перепони, які ускладнюють досягнення вибраної мети тощо. [65, с. 274].

До об'єктивних умов професійного самовизначення належать: соціальне становище, матеріальний добробут сім'ї, рівень освіти батьків, соціальна престижність професії. До суб'єктивних умов професійного самовизначення відносять: вік, рівень поінформованості, рівень домагань.

При цьому варто вказати, що професійний вибір, на відміну від професійного самовизначення, за даними Є. Головахи [13], є рішенням, що зачіпає лише найближчу життєву перспективу, а, отже, може бути здійснений як з урахуванням, так і без урахування віддалених наслідків ухваленого рішення.

За переконанням А. Мутирової, вибір професії – це не одномоментний акт. Вибір професії складається з ряду етапів, які зливаються в один процес.

Причому, тривалість етапів залежить від: зовнішніх умов; індивідуальних особливостей суб'єкта вибору професії» [60, с. 128].

За даними Н. Мосол, П. Шавир, до суб'єктивних чинників, що впливають на професійний вибір старшокласників, належать:

- інтереси (пізнавальні та професійні, інтерес до професії, нахили),
- здібності (психологічні властивості, що необхідні для успішного виконання певного виду діяльності),
- темперамент, характер.

До об'єктивних чинників відносяться: рівень підготовки (академічна успішність), стан здоров'я, поінформованість про світ професій. Також на професійний вибір впливають соціальні чинники: найближче оточення, освітній рівень батьків тощо [55; 86].

Як вказує А. Фрадинська, змістовою характеристикою професійної перспективи молодшої людини стають очікування результату від власного вибору майбутньої професії. Тобто, обираючи професію, вступаючи у ЗВО, у процесі навчання молода людина може опинитися перед дилемою: чи потрібно їй далі навчатися, чи відповідає майбутня професія її власним уявленням та очікуванням стосовно неї. Якщо уявне очікуване не співпадає з реальним, в юнака зникає інтерес, потяг до знань, падає успішність у навчанні. Але людина змушена продовжити навчання, бо вже затрачено багато часу, зусиль і грошей [83, с. 249].

Як зазначає В. Шадриков, одним із головних джерел помилок у виборі професії є нечітка мета, що призводить до перебування мотивації вибору професії у динаміці [87, с. 94].

Ставлячи знак рівності між термінами «правильний» вибір та «свідомий вибір», Є. Климов [33] виділяє три умови, на які потрібно зважати при виборі професії – це «потрібний», «здібний», «схильний».

Л. Сердюк відмічає, що в момент вибору професії у старшокласників немає досвіду професійної діяльності, немає повної інформації про професію,

немає можливості об'єктивно співвіднести свої можливості та вимоги професії [74, с. 277].

На думку Є. Климова [34, с. 124], до чинників впливу на ситуацію вибору професії серед юнаків належать:

1. Позиція старших членів сім'ї. Звичайно, турбота старших про майбутню професію своєї дитини зрозуміла; вони несуть відповідальність за те, як складається її життя. Дуже часто батьки надають дитині повну свободу вибору, вимагаючи тим самим від неї самостійності, відповідальності, ініціативи. Трапляється, що батьки не згодні з вибором дитини, пропонуючи переглянути свої плани і зробити інший вибір, вважаючи, що вона ще маленька. Правильному вибору професії часто заважають установки батьків, які прагнуть, щоб діти компенсували їхні недоліки в майбутньому, у тій діяльності, в якій вони не змогли себе повністю проявити. Їм здається, що саме їхній син або дочка зможе проявити себе, так як у них на відміну від батьків «вище трамплін, з якого вони будуть занурюватися у світ професії...» [34, с. 124].

Спостереження С. Данченко показують, що в більшості випадків діти погоджуються з вибором батьків, розраховуючи на допомогу батьків при вступі до закладу вищої освіти. При цьому діти, звичайно ж, забувають, що працювати за даною спеціальністю доведеться їм, а не їхнім батькам [19, с. 15].

2. Позиція товаришів, подруг (однолітків). Дружні стосунки юнаків вже досить міцні і вплив їх на вибір професії не виключений, оскільки розуміння свого професійного майбутнього серед однолітків також зростає. Саме позиція мікрогрупи може стати вирішальним чинником у професійному виборі.

3. Позиція вчителів, шкільних педагогів, класного керівника. Кожен вчитель, спостерігаючи за поведінкою учня тільки у навчальній діяльності, весь час «проникає думкою за фасад зовнішніх проявів людини, ставить умовні діагнози щодо інтересів, схильностей, помислів, характеру, здібностей, підготовленості учня». Учитель знає безліч тієї інформації, яка невідома навіть самому учневі.

4. Інформованість – важлива, неспотворена інформація – важливий фактор вибору професії. [34, с. 124].

Необхідною умовою для оптимального вибору оптанта (людини, яка робить вибір професії) є наявність повної та адекватної інформації про професії та альтернативи професійного вибору. На думку Д. Леонтьєва, щоб зробити повноцінний вибір, необхідно мати сформовану сферу цілепокладання, адже «в ситуації професійного самовизначення необхідно мати навички побудови уявлюваної картини взаємозв'язку життєвих подій та екстраполяції цієї картини в майбутнє» [44, с. 19].

Проте у віці 16-17 років, коли випускникам необхідно вирішувати питання вибору професії, розвиток психологічної функції планування не завершений – він продовжується і після двадцятилітньої межі. Отже, на момент вибору професії старшокласники можуть бути не готові здійснити повноцінний вибір через недостатню сформованість відповідних психологічних функцій, а, конкретніше, функції планування та цілепокладання. У старшому шкільному віці потрібно звертати увагу не лише на формування певних нахилів, намірів, професійної спрямованості, але і на формування особистісних якостей, які входять в комплекс ефективної самостійності (автономності). Саме наявність цих якостей виступає основою обґрунтованого вибору професії, важливу роль при цьому відіграють форми організації навчання [56, с. 6].

Деякі об'єктивні фактори (наприклад, типологічні особливості нервової системи «сила-слабкість»; «швидкість–інертність»; «врівноваженість–неврівноваженість») можуть зумовлювати нахили людини до певного типу діяльності, наприклад, до швидкої, але короткотривалої роботи. Усвідомлення таких особливостей без чіткого розуміння причини призводить до формування мотиву, що спонукає людину займатися певним видом професійної діяльності, яка, на її думку, за своїм характером відповідає характеру певної здібності. Звідси – важливість реального, адекватного уявлення людини про психологічну структуру певної діяльності [56, с. 6].

На думку Е. Очирової, на вибір професії юнаками впливають такі чинники, як:

1. Заклади вищої освіти, представлені на території проживання. Часто в невеликих містах і тим більше в сільській місцевості немає достатнього спектра ЗВО, а отже, і спектра тих спеціальностей, які могли б отримувати молоді люди. У такій ситуації батьки випускника повинні вирішити питання про те, щоб відправити його на навчання в те місце, де вибір спеціальностей широкий, або зробити вибір з наявних альтернатив [64, с. 300].

2. Престиж. Часто випускники шкіл прагнуть опанувати тими спеціальностями, які є модними. Але не завжди в них є потреба на ринку праці тієї території, на якій проживає людина.

3. Гендерні стереотипи. На вибір молодими людьми спеціальності в значній мірі впливають очікування суспільства з приводу того, яку роботу повинні здійснювати чоловіки, а яку – жінки. Статеворольові стереотипи можуть сприяти тому, що юнаки проявляють більший інтерес до науково-технічних дисциплін, а дівчата більш схильні до сфери мистецтва або обслуговування [64, с. 301].

Науковець В. Лісовський, визначаючи фактори й обставини, які впливають на вибір професії, вказує наступні: популярність і престиж професії в суспільстві; власна схильність людини та її інтерес до даного виду діяльності; можливість творчості; рівень заробітної плати; поради оточуючих; приклад друзів; мода на спеціальність; бажання отримати диплом та ін. [47, с. 115].

За ствердженням Р. Мотрук, на професійне самовизначення сучасного юнацтва, і відповідно на адекватність здійснення професійного вибору, впливає ціла низка чинників, які дослідниця поділяє на дві групи: зовнішньо-об'єктивні та внутрішньо-суб'єктивні [59, с. 10] (табл. 1.2.).

Таблиця 1.2.

Зовнішньо-об'єктивні та внутрішньо-суб'єктивні чинники впливу на професійний вибір юнацтва (за Р. Мотрук)

Група чинників	Чинники
----------------	---------

Зовнішньо-об'єктивними чинниками є:	<ul style="list-style-type: none"> - економіко-психологічні: соціально-політична ситуація в суспільстві, стан ринку та попит на професії, рівень заробітної плати; - соціально-педагогічні: інститути соціалізації (сім'я, дитячий садок, школа, ЗВО); - соціокультурні: звичаї, традиції, менталітет, фольклор тощо; - еколого-психологічні: стан природного середовища, умови і режим праці; - інтерактивно-символічні: престиж, імідж, соціальний статус, мода, реклама.
До внутрішньо-суб'єктивних чинників відносяться:	<ul style="list-style-type: none"> - психофізіологічні: задатки, генетичні, статеві, вікові особливості організму, тілесна конституція; - ціннісно-мотиваційні: інтереси, бажання, нахили, життєві цілі, перспективи, плани, соціальні установки, ціннісні орієнтації, потреба в самоактуалізації тощо; - рефлексивно-феноменологічні: его-ідентичність, самоприйняття, самоповага, самооцінка, образ Я, рівень домагань; - ортобіотичні: стресостійкість, фрустраційна толерантність, внутрішня картина здоров'я; - психодинамічні: психологічний захист, копінг-поведінка, механізм саморегуляції.

Водночас, як зазначає Е. Очирова, багато юнаків роблять нереалістичні вибори, мріють про високопрестижні професії, для яких у них немає необхідних даних [64, с. 301]. Здатність людини досягти успіху в обраній роботі, залежить від рівня її інтелекту. Ряд фахівців вважає, що для кожної професії існують свої критичні параметри інтелекту, тому люди з більш низьким інтелектом успішно справитися з даною професією не зможуть. Але високий коефіцієнт інтелекту ще не гарантія професійного успіху. Інтерес, мотивація, інші здібності та особисті якості визначають її професійний успіх не меншою мірою, ніж інтелект. Різні професії вимагають специфічних здібностей. Наявність певних здібностей може виявитися вирішальним фактором для досягнення швидкого успіху в обраній сфері діяльності, дає можливість отримати хороші результати після відповідного навчання та придбання необхідного досвіду [64, с. 301].

Отже, вибір професії – це важлива ланка в професійному становленні особистості, і розуміється як багатовимірний і багатоступеневий процес поетапного розвитку рішень, за допомогою яких людина формує баланс між своїми професійними уподобаннями і потребами ринку праці в суспільстві. На професійний вибір впливають об'єктивні та суб'єктивні умови, при цьому об'єктивними є: соціальне становище, добробут сім'ї, рівень освіти батьків, престиж. Суб'єктивними умовами вважаються: вік, стан здоров'я, рівень

поінформованості про світ професій, рівень домагань і самооцінка власних здібностей. Врахування вказаних умов сприяє правильній побудові профорієнтаційної роботи із старшокласниками, перед якими стоїть вимога прийняття усвідомленого рішення про вибір професії.

1.2. Психологічна готовність старшокласників до усвідомленого вибору професії

Важливим питанням психологічної науки постає успішність розвитку особистості та її життєвого і професійного самовизначення в ранньому юнацькому віці, що додає на останні роки навчання у школі.

За переконанням Л. Василенко і М. Савчина, «наближення моменту закінчення школи вимагає особистісного і професійного самовизначення. Саме тому ранній юнацький вік пов'язаний з морально-особистісним (яким бути?), екзистенційним (у чому сенс життя?) і професійним (ким бути?) виборами, які є взаємопов'язаними і здійснюються одночасно. Їх рушійною силою є перехід від дитячої залежності до дорослої відповідальності і свободи» [72, с. 129].

На думку Є. Герман, в цей час закінчується фізичне дозрівання організму, набувається та ступінь духовної зрілості, яка дозволяє самостійно вирішувати питання вибору професії, участі у виробничій праці після закінчення школи чи закладу вищої освіти [12, с. 84]. Порівняно з іншими періодами розвитку в юнацькому віці виявляється найвища швидкість оперативної пам'яті і переключення уваги, розв'язання вербально-логічних задач. Таким чином, юнацький вік характеризується досягненням найвищих, «пікових» результатів, які базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку [12, с. 85].

Упродовж юнацького віку (як правило, це період з 16-17 до 21-23 років) особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує свій ментальний досвід, уперше більш широко та масштабно розглядає свій внутрішній світ, свою індивідуальність, формує цілісний образ «Я», відбувається самовизначення в життєвих і професійних планах, юнак свідомо спрямовує свій погляд у майбутнє [72, с. 124].

Старшокласники істотно відрізняються один від одного не тільки за темпераментом і за характером, але і за своїми здібностями, потребами, прагненнями та інтересами, різним ступенем самосвідомості. Індивідуальні

особливості проявляються і у виборі життєвого шляху. Юність – це вік, коли формується світогляд, розвиваються ціннісні орієнтації, установки. По суті, це період, коли здійснюється перехід від дитинства до початку дорослого життя, відповідного ступеня відповідальності, самостійності, здатності до активної участі в житті суспільства і в своєму особистому житті, до конструктивного вирішення різних проблем, професійного становлення [19, с. 24-25].

Як відзначають С. Данченко, О. Савченко, Є. Шилова, головним новоутворенням ранньої юності і молодості в цілому є усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення [19, с. 26]. Т. Дубовицька зазначає, що основним особистісним новоутворенням юнацького віку є психологічна готовність до самовизначення та процес формування цього новоутворення [22, с. 74].

За свідченням С. Бабатіної, готовність до самовизначення є основним із новоутворень юності. Відбувається новий етап розвитку самосвідомості. Він проявляється у відкритті свого внутрішнього світу в усій його індивідуальній цілісності й унікальності; прагненні до самопізнання; формуванні особистої ідентичності, наступності та єдності; самоповазі та взятті на себе особистісної відповідальності [1, с. 274]. У юнацькому віці відбувається суттєва перебудова особистості, зумовлена змінами в соціальній ситуації розвитку.

В. Слободчиков зазначав, що самовизначення, як особистісне, так і професійне, – характерна риса цього віку. Вибір професії впорядковує і приводить в систему підпорядкування всі різноманітні мотиваційні тенденції юнака, що йдуть як від безпосередніх інтересів, так і від інших різноманітних мотивів, породжуваних ситуацією вибору» [Слободчиков В., с. 231].

На думку О. Бондарчук, М. Лукашевич, І. Сингаївської, залежно від характеру домінуючих мотивів розрізняють кілька рівнів реалістичного вибору в юнацькому віці:

- 1) економічний, для якого характерним є прагнення до високого заробітку при вираженому ігноруванні інших характеристик професій;

2) соціальний, обумовлений переважною спрямованістю на одержання престижної професії;

3) духовний, провідним мотивом якого є прагнення самовдосконалення, розкриття творчого потенціалу [49, с. 26].

В той же час Н. Мосол відзначає, що в юнацькому віці формується не сам професійний вибір, а готовність до професійного вибору. За даними дослідниці, структура особистісної готовності юнаків до вибору професії включає такі компоненти:

1) когнітивний компонент – уявлення про професію, її переваги та недоліки, про зміст професійної діяльності (об'єкт праці, мета, зміст, засоби тощо), знання про вимоги професії до особистості, способи та шляхи оволодіння нею, уявлення про сенс майбутньої професійної діяльності;

2) мотиваційно цілепокладальний компонент – виражає позитивне ставлення до професії, мотиви вибору професії та рівень і цілісність цілепокладання щодо майбутньої професійної діяльності;

3) суб'єктно особистісний компонент – розвиток процесів самосвідомості (самопізнання, самоаналізу, самооцінювання, саморегуляції, саморозвитку), рефлексивних здібностей, професійно значущих якостей особистості [58, с. 8].

За переконанням А. Голомштока, компонентами готовності старшокласників до свідомого вибору професії є: загальне позитивне ставлення до праці; знання певного кола професій, їх змісту, вимог, шляхів отримання професії та перспектив професійного росту; сформованість професійних інтересів; збалансованість інтересів, здібностей і нахилів, їх відповідність вимогам професії до особистості; адекватна самооцінка; наявність спеціальних здібностей; сформованість мотиваційної сфери; практичний досвід; відповідний стан здоров'я; сформованість моральних якостей, які відповідають вимогам професії; професійна придатність [17, с. 34].

М. Савчин зауважує, що потреба старшокласників в професійному становленні, самостверженні, суспільному визнанні сприяє подальшому

розвитку самосвідомості, у структурі якої все вагомішим стає професійний компонент, що психологи трактують як професійну самосвідомість [72, с. 125].

На думку Т. Туркот, в період юності відбувається формування:

- самосвідомості, як цілісного уявлення про себе, емоційного ставлення до власного «я», самооцінки своєї зовнішності, поведінки, розумових, вольових, моральних якостей, усвідомлення своїх позитивних і негативних рис, на основі чого виникають мотиви вдосконалення особистості і самовиховання;
- світогляду, як системи поглядів, знань, переконань, власної життєвої філософії, що спирається на засвоєну раніше систему знань і здатність до абстрактно-теоретичного мислення;
- індивідуальності, що знаходить прояв у створенні власних теорій сенсу життя, кохання, щастя тощо [80, с. 97].

При цьому дослідниця Т. Туркот вважає, що формування самосвідомості, світогляду та самоствердження індивідуальності є важливою передумовою адекватного професійного і життєвого вибору в юнацькому віці. Вона зауважує, що характерними рисами юнацького віку є максималізм суджень, своєрідний егоцентризм: висуваючи свої теорії, юнак досить часто поводить себе так, ніби оточуючі повинні підпорядковуватись його теоріям, а не теорії – об'єктивній дійсності. Прагнення довести свою незалежність і самобутність можуть супроводжуватися типовими поведінковими реакціями, зокрема зневажливим ставленням до порад батьків чи педагогів недовірою і критиканством стосовно старших поколінь, іноді відвертою немотивованою протидією. І в той же час для юнацтва характерними є сугестивність і конформізм відносно впливу ровесників, що обумовлює однаковість інтересів, смаків, стилів поведінки (жаргон, музика, мода тощо) [80, с. 99]. Все це впливає й на адекватність професійного вибору. Адже занурюючись у власні переживання, маючи прагнення довести щось батькам чи друзям, або ж під впливом інших однолітків юнаки часто поводяться демонстративно, обирають зовсім не ті спеціальності, які б могли розкрити їх потенціал. Крім того, багато

старшокласників взагалі не уявляють, куди б вони хотіли вступати і які спеціальності отримати, до якої професійної сфери виявляють особистісну і професійну схильність.

Н. Фалько вказує, що юнацький вік характеризується усвідомленням власної індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. У цьому віці остаточно складається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проекція головних напрямків, пошуків, самореалізації тощо. Професійні інтереси, політичні уподобання, стиль поведінки, характер спілкування – усі ці складові способу життя закладаються якраз в юнацькому віці [81, с. 11].

За ствердженням науковців М. Савчина, Л. Василенко, «центрального новоутворенням раннього юнацького віку є особистісне самовизначення, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити власне місце у суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості. Часто для позначення цього феномена використовують поняття *«ідентичність»* – усвідомлена індивідом самототожність» [72, с. 130].

Найпоширенішим, на думку О. Савицької, є підхід, згідно з яким ідентичність є результатом активного рефлексивного процесу (процесу ідентифікації), що відображає уявлення суб'єкта про себе і супроводжується відчуттям особистісної визначеності [71, с. 470].

Становлення ідентичності юнаків тісно пов'язане з рефлексією, яка визначається насамперед когнітивними новоутвореннями, зміною соціальних відносин, потребою подолання внутрішніх конфліктів у старшокласників. З її допомогою відбувається реалізація потреби юнаків у самоусвідомленні, що зумовлюється суперечностями між попередніми уявленнями про себе та прагненнями до самоствердження, незалежності, пошуку реалістичного погляду на себе у зовнішньому світі [72, с. 132].

Дослідник А. Борисюк подає наступне узагальнююче визначення феномену професійної ідентичності: «це інтегративне поняття, котре об'єднує у собі компоненти особистісної та соціальної ідентичності, багаторівнева динамічна структура, котра містить усвідомлені і неусвідомлені компоненти,

складова самосвідомості, результат професійного самовизначення, характеристика особистості з погляду її професійної взаємодії з навколишнім світом, що передбачає ставлення до себе як до професіонала, ставлення до професії, ставлення до членів професійної спільноти» [8, с. 22].

Набувається професійна ідентичність внаслідок первинної дії професійного вибору в процесі професійного самовизначення особистості. На думку А. Фрадинської, професійне самовизначення є одним з найважливіших етапів у житті людини. Професія дає можливість людині задовольнити основну гаму власних потреб, часто стає основою побудови відносин з людьми та, найголовніше, дає можливості актуалізувати свої здатності, самореалізуватися [83, с. 249].

Основними динамічними характеристиками професійного самовизначення є уявлення особистості щодо обраної професії (вимоги, оплата, престиж), своїх можливостей (здібності, нахили, знання, уміння, навички), які поступово інтегруються в уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності (в майбутньому) на всіх психологічних рівнях: когнітивному, емоційно-мотиваційному та поведінковому. Рівень адекватності цих уявлень відзначається власною динамікою, яка впливає на змістові та адаптивні мотиви професійної діяльності [43, с. 227].

Розкриваючи особливості професійної ідентичності юнаків, А. Фрадинська зауважує на важливості врахування такого аспекту, як самооцінка профпридатності [84, с. 814]. Дослідниця вказує, що процес формування самооцінки профпридатності протікає нерівномірно і це може виражатись у наступному протиріччі: або індивіду не вдається співвіднести відомі йому властивості професії зі своїми особистісними якостями (дефіцит самопізнання), або він не може визначити професію, яка відповідає його даним (дефіцит професійної інформації). З віком зміст самооцінки поступово збагачується, але ці зміни є процесом, який розвивається послідовно та інтенсивно. На думку А. Фрадинської, самооцінка профпридатності індивіда також відіграє важливу роль у формуванні професійних очікувань юнаків, які в

залежності від її ступеня, набувають реалістичний характер, або, навпаки, більш фантастичний. Наприклад, юнак із завищеною самооцінкою профпридатності, може відчувати та уявляти себе майже природженим фахівцем якоїсь обраної галузі, здатним вирішити будь-яку проблему клієнтів, не враховуючи внутрішніх особливостей самої професії [84, с. 814-815].

Однак зробити усвідомлений професійний вибір у старших класах готові далеко не всі юнаки і дівчата. За Р. Матвієнко, для того, щоб здійснити успішний вибір професії, старшокласники мають володіти:

- правильною самооцінкою схильностей, здібностей, інтересів, власних прагнень, можливостей і обмежень;
- знанням того, що потрібне для успішної діяльності за обраною професією;
- умінням співвіднести результати самооцінки із знаннями вимог професії [51, с. 1].

Н. Крєтова та С. Вершинін роблять висновки, щоб юнак міг правильно обрати професію, йому необхідно:

- по-перше, визначити власні професійні інтереси і схильності, умовно це можна назвати «Я хочу»;
- по-друге, оцінити власні професійно важливі якості, тобто свої можливості і стан здоров'я, що також можна умовно назвати «Я можу»;
- і, нарешті, дізнатися, які професії користуються попитом на ринку праці, які з них перспективні, за якими професіями треба готувати фахівців, тобто що сьогодні «треба» суспільству [38, с. 40-41].

Тобто «хочу» – це інтереси і схильність особистості, «можу» – це здібності і стан здоров'я особистості, «треба» – це потреби суспільства в конкретних спеціальностях, в людях певних професій. Якщо поєднати всі ці три компоненти, то професійний вибір буде вдалий, і віддача від такої людини в процесі її трудової діяльності становить, як показали дослідження Н. Крєтової та С. Вершиніна, всі 100%. Якщо ж немає інтересу до професії, то 85%, а якщо

немає інтересу і здібностей, а є тільки окремі вміння та навички в галузі професійної діяльності, то корисна віддача від такої людини лише 30% [37; 38].

У праці Р. Матвієнко, Ю. Коломієць, А. Мутирової відображено групу принципів, якими керуються (або повинні керуватися) дівчата й хлопці, вибираючи собі професію:

1. Принцип свідомості у виборі професії виражається в прагненні задовольнити своїм вибором не тільки особові потреби в трудовій діяльності, але й принести якомога більше користі суспільству. Таким чином правильний вибір професії залежить не тільки від індивідуально-типологічних відмінностей учнів, а й від їх пізнавальних інтересів, здібностей, нахилів [51, с. 1].

2. Принцип відповідності обраної професії інтересам, схильностями, здібностями особистості і одночасно потребам суспільства в кадрах певної професії виражає зв'язок особистісного і суспільного аспектів вибору професії. За аналогією з відомою думкою «не можна жити в суспільстві і бути вільним від суспільства» – можна також сказати: не можна вибирати професію, виходячи тільки з власних інтересів і не зважаючи на інтереси суспільства. Порушення принципу відповідності потреб особистості і суспільства призводить до незбалансованості в професійній структурі кадрів [60, с. 128].

3. Принцип активності у виборі професії характеризує тип діяльності особистості в процесі професійного самовизначення. Професію треба активно шукати самому. У цьому велику роль покликані зіграти: практична проба сил самих юнаків у процесі трудової та професійної підготовки, поради батьків і їх професійний досвід, пошук і читання (з цікавої теми) літератури, робота під час практики та багато іншого.

4. Принцип розвитку, який відображає ідею вибору такої професії, яка давала б особистості можливість підвищення кваліфікації, збільшення заробітку, у міру зростання досвіду і професійної майстерності, можливість брати активну участь у громадській роботі, задовольняти культурні потреби особистості, потребу в житті, відпочинку і т.п. [60, с. 128].

Н. Мосол виокремила критерії сформованості особистісної готовності юнаків до професійного вибору:

1) сформованість уявлень про професію (обізнаність учнів про зміст професійної діяльності та вимоги, яким повинна відповідати особистість фахівця певної професійної сфери);

2) розвиток рефлексивних здібностей (оволодіння способами самоаналізу і самопізнання), обґрунтованість та адекватність самооцінки професійно значущих якостей;

3) позитивне самоставлення та гуманістична спрямованість особистості;

4) наявність позитивної внутрішньої професійної мотивації;

5) сформованість та осмисленість професійних планів та життєвих перспектив, їх реалістичність та взаємоузгодженість [58, с. 11-12].

Для прийняття кінцевого рішення про вибір професії молода людина має розв'язати низку задач, серед яких А. Берко та У. Коляса виділяють такі:

1. Вибір навчального закладу чи закладів, де вона планує навчатися. Дане завдання включає в себе ще декілька підзавдань: ознайомитися з напрямками підготовки; оцінити умови навчання; врахувати рейтинг навчального закладу.

2. Визначення власних психофізичних можливостей щодо бажаної професії, що включає в себе вирішення наступних підзавдань: пройти психологічні тести; визначити фахові схильності; врахувати бажання і можливості.

3. Визначення перспективи працевлаштування за обраним фахом, в ході якого потрібно виконати низку інших підзавдань: ознайомитись з рейтингами професій; врахувати актуальність та затребуваність обраної професії.

4. Застосування досвіду інших учасників процесу професійного вибору, а саме: зібрати рекомендації, уникнути типових помилок [4, с. 47].

Зважаючи на вищевказане, варто вказати, що сучасний стан вибору професій старшокласниками вимагає застосування нових прогресивних методів профорієнтаційної роботи в закладах освіти; відновлення посад спеціалістів – профконсультантів, психологів, соціальних працівників, які можуть надавати

допомогу в питанні професійного самовизначення, сприяти здійсненню професійного вибору молоддю [2, с. 1].

Отже, готовність старшокласників до професійного вибору є важливою передумовою його правильного здійснення. Структура особистісної готовності юнаків до вибору професії включає такі компоненти: когнітивний (уявлення про професію, зміст професійної діяльності, знання про вимоги до особистості, способи та шляхи оволодіння професією); мотиваційно цілепокладальний (позитивне ставлення до професії, мотиви вибору професії, цілепокладання щодо майбутньої професійної діяльності); суб'єктно особистісний (розвиток процесів самосвідомості, рефлексивних здібностей, професійно значущих якостей особистості). Достатня сформованість означених компонентів забезпечують усвідомлений підхід старшокласників до професійного вибору та високу ймовірність правильного визначення професійної сфери майбутньої самореалізації.

1.3. Вплив особистісних чинників на готовність старшокласників до вибору професії

Останні зміни в різних сферах українського суспільства вимагають від особистості швидкого реагування на нові обставини та умови зовнішнього світу, вміння діяти в швидко мінливих ситуаціях. Зокрема, гостро постає потреба відповідати сучасному розвитку інформаційно-технологічного суспільства та обирати відповідну актуальну професію для самореалізації в ньому. Особливою стає вимога мобільності та адаптивності молоді до ймовірних чинників оточуючого середовища, що можуть ускладнювати працевлаштування відповідно до обраних видів діяльності.

У процесі вибору важливим є момент роботи свідомості щодо порівняння власних можливостей і вимог конкретної діяльності в контексті суб'єктивно прогнозованого переліку можливих професій. Тому вибір професії в значній

мірі залежить від рівня розвитку здібностей людини у різних діяльностях і адекватного усвідомлення цього процесу [48, с. 55].

За переконанням І. Лисенко, «оскільки перед сучасними юнаками постають різноманітні ситуації, які потребують вирішення, все більшого значення набувають їх особистісні якості, які дають змогу бути активним учасником соціальних взаємовідносин». У ситуаціях вибору від особистості вимагається визначення власного ставлення та життєвої позиції щодо них. Тому однією з умов успішного становлення та розвитку особистості є її здатність до самовизначення, до адекватного вибору майбутнього професійного та життєвого шляху [46, с. 579].

У психолого-педагогічній літературі зазначається, що на професійне самовизначення впливає багато чинників: активність самого суб'єкта самовизначення, соціальні та економічні чинники, культура (М. Пряжников [69]), особливості професійної діяльності (Є. Клімов [32-34], Е. Зеєр [26]), особистісна зрілість та готовність до здійснення вибору (Д. Леонтьєв [44; 45]), рефлексивні здібності (Ж. Вірна [10], Н. Мосол [55-58]), індивідуально-типологічні особливості суб'єкта професійного вибору (Т. Кудрявцев і А. Сухарєв [39]).

На готовність старшокласників до вибору професії впливають такі чинники:

- Особисті професійні плани. У поведінці і житті людини уявлення про найближче і віддалене майбутнє відіграють дуже важливу роль. Професійний план або образ, уявне представлення, його особливості залежать від складу розуму й характеру, досвіду людини. Цей план включає в себе головну мету та цілі на майбутнє, шляхи і засоби їх досягнення. Але, плани різні за змістом і те, які вони, залежить від людини.

- Здібності. Здібності, таланти юнака необхідно розглядати не тільки в навчанні, а й у всіх інших видах суспільно цінної активності. Так як саме на основі здібностей буде будуватися майбутня професійна придатність.

- Рівень домагань на суспільне визнання. Реалістичність домагань юнака – перший щабель професійної підготовки [34, с. 124].

- Діяльність, адже схильності проявляються і формуються в діяльності. Свідомо включаючись в різні види діяльності, людина може міняти свої захоплення, а значить і напрямки. Для юнака це важливо, оскільки допрофесійні захоплення – шлях до майбутнього» [19, с. 15-16].

Продовжуючи думку про важливість розгляду професійного вибору юнаків через діяльність особистості, Ж. Вірна вивчає роль рефлексії у здійсненні професійного вибору у взаємозв'язку із професійним самовизначенням. За її ствердженням, «у центрі такої рефлексії знаходиться взаємодія між суб'єктом діяльності і змістом професії, а результатом – може бути переживання задоволеності або незадоволеності обраною професією» [10, с. 25]. Ж. Вірна наголошує: «професійне самовизначення як усвідомлення юнаком не тільки рівня розвитку своїх здібностей та структури інтересів і мотивів, але й усвідомлення відповідності тим вимогам, які ставить перед нею професійна діяльність, дає змогу стверджувати, що переживання цієї відповідності можна розглядати як почуття задоволеності обраною професією» [10, с. 25].

Н. Мосол зауважує, що «важливою умовою реалізації професійного вибору виступає сформованість певних психічних та морально-вольових якостей оптанта: здатність до поглибленого самопізнання та самоаналізу, особистісної рефлексії, цілепокладання, саморегуляції» [56, с. 110].

Крім того, варто навести результати дослідження Н. Кретової, С. Вершиніна, за якими помітно, що юнаки прагнуть вибрати той вид діяльності, який відповідав би їх розумінню власних можливостей. Оскільки часто розуміння власних можливостей у школярів не адекватне за показниками, то на шляху вибору їх очікують невдачі.

Вибираючи професію, старші школярі в більшості випадків орієнтуються на рівень виразності у себе в першу чергу морально-вольових, потім інтелектуальних і тільки потім організаторських якостей [38, с. 40].

На адекватність вибору професії впливають й особистісні здібності та характерологічні риси оптанта (людини, яка робить вибір). Згідно з теоретичною концепцією Є. Клімова [32-34], не професійна діяльність формує особистісні риси працівника, а навпаки, людина відповідно до своїх особистісних якостей належить до певного типу професій і згідно до нього обирає напрям своєї трудової діяльності. На думку вченого, відповідно до розробленої ним класифікації типів професій («людина – людина», «людина – природа», «людина – техніка», «людина – знакова система», «людина – художній образ»), вимоги, що ставляться професією до людини, залежать від предмету праці.

У роботі Т. Кудрявцева й А. Сухарева продемонстровано, що вибір школярами професії того або іншого профілю пов'язаний з різними особливостями особистості. Учням, які цікавляться професіями типу «людина – людина», властиві потреба в спілкуванні й лабільність емоцій, конкретність мислення, продуктивна робота в групі, напруженість із низьким порогом фрустрації [39, с. 89].

Для зацікавлених у професіях типу «людина – техніка» характерними були ригідність поведінки, реалістичність і незалежність, радикальність і схильність до експериментів, висока ефективність індивідуальної діяльності. Для схильних до професій «людина – художній образ» характерні лабільність емоцій і потреба в спілкуванні, здатність до навченості й абстрагування, велика імпульсивність, емоційна чутливість і сензитивність, урівноваженість.

Старшокласники, які цікавилися професіями типу «людина – знакова система», показали більшу виразність ригідності поведінки й стійкості афекту, реалістичності й незалежності, інтенсивності уяви. Нарешті, для учнів, схильних до професій типу «людина – природа», характерні сензитивність, висока емоційна чутливість, виражена врівноваженість [27, с. 22].

Мають значення для вибору професії й особливості емоційної сфери старшокласників. Так, у роботі Т. Кудрявцева й А. Сухарева виявлено, що учні, які володіють лабільністю емоцій, виявляють цікавість до професій типу

«людина – людина» і «людина – художній образ»; ті, хто володіє емоційною чутливістю – до професій типу «людина – природа», а ті, хто володіє стабільністю емоцій – до професій типу «людина – техніка» і «людина – знакова система» [39, с. 91].

Також на вибір професії старшокласниками впливає й тип їх темпераменту. Зокрема, за свідченням Є. Ільїна, «сангвінікам підходить робота активна й різноманітна, вони здатні швидко вникати й перемикаються з одного завдання на інше. Флегматикам, навпаки, підійде монотонна, одноманітна робота, оскільки в критичних ситуаціях вони занадто дратуються й розгублюються. Холерик віддає всього себе поставленому завданню, саме тому слід вибирати роботу, яка потребує великої витрати енергії, але в чергуванні зі спокійною діяльністю. Меланхоліки були б гарними вчителями музики або психологами. Оскільки вони чутливі й не хочуть брати на себе зайву відповідальність, боячись не впоратися з поставленим завданням» [27, с. 22-24].

На думку Ф. Зеєра, важливою передумовою успішного вибору майбутньої професії є сформованість в особистості професійно-важливих якостей – окремих психічних, психологічних і фізичних властивостей, які відповідають вимогам певної професії і сприяють успішному оволодінню нею. Підготовка до свідомого вибору професії передбачає активне формування таких психологічних якостей як здібності, інтереси, ціннісні орієнтації, прагнення, професійні плани, ідеали, переконання [26, с. 89].

За ствердженням Г. Капосльоз, В. Капосльоз, вибір старшокласниками майбутньої професії відбувається з урахуванням життєвих цінностей особистості. Якщо головним для неї є суспільний престиж, визнання, то професію вона обирає, орієнтуючись на існуючу в суспільстві моду щодо професій. При виборі професії зважають і на соціальні, матеріальні вигоди (соціальний статус, заробітну плату, пільги тощо) [30, с. 103].

Розглядаючи у цілому особливості формування ціннісних орієнтацій у старшому шкільному віці, вчений П. Якобсон стверджує, що цей необхідний та важливий елемент особистісної структури повністю сформований лише у однієї

третини юнаків та дівчат. У третини школярів юнацького віку ціннісні орієнтації лише тільки починають формуватись і не можна стверджувати, що вони перетворились на стійку якість особистості. Значна частина старшокласників не повністю усвідомлює своєї життєвої позиції, не визначила свого особистого ставлення до цінностей оточуючого світу [93, с. 38]. Відтак, старшокласники не можуть адекватно здійснити професійний вибір, який би точно відповідав їх системі ціннісних орієнтацій, оскільки остання не сформована в повній мірі.

Водночас, С. Шляпіна виділяє три складові процесу вибору старшокласниками професії:

- ціннісно-мотиваційний аспект (які мотиви спонукають юнака вибирати ту чи іншу професію, яке значення (цінність) для нього має професійна діяльність, яку мету він прагне досягти, чи задоволений своїм професійним вибором і т.д.);

- когнітивний аспект, що передбачає рівень інформованості про професію (її зміст, вимоги до людини, попит на ринку праці) і про себе як професіонала (відповідність своїх здібностей, можливостей вимогам професії);

- стан операціональної сфери (як і якими прийомами досягаються поставлені цілі, які технології використовуються, які засоби (знання, розумові операції, здатності) застосовуються при плануванні свого професійного шляху) [89, с. 51-52].

У праці І. Калюжної виділяються чинники, що впливають на успішну чи не успішну сформованість вказаних аспектів:

1. Когнітивний – при низькому рівні рефлексивності і не раціональному мисленні старшокласник не може правильно здійснити професійний вибір. І навпаки, при високому рівні рефлексивності і критичному (раціональному мисленні) учень має змогу правильно визначити сферу своїх професійних уподобань і обрати професію.

2. Ціннісно-мотиваційний – на негативному полюсі сформованості знаходяться не актуалізовані цінності професійного самовизначення, зовнішні

мотиви вибору професії. На позитивному полюсі – актуалізовані цінності професійного самовизначення і внутрішні мотиви вибору професії, що забезпечують адекватність професійного вибору старшокласників.

3. Процесуальний (операціональний) – при недостатньо розвинених вольових якостях та екстернальному локусі контролю старшокласник не впевнений у своєму виборі, може зробити несвідомий, залежний вибір професії. І навпаки – маючи розвинені вольові якості та інтернальний локус контролю, він впевнений в собі і власному виборі, готовий до свідомого і самостійного вибору [29, с. 355].

Відповідно до вказаного великого значення у процесі професійного вибору слід надати цілеспрямованості і наполегливості старшокласників, їх здатності до застосування певних способів діяльності, що забезпечують успішність планомірного досягнення поставлених цілей. На нашу думку, сюди слід віднести як особистісні вольові якості наполегливості, цілеспрямованості, відповідальності, самостійності, так і сформовані операціональні вміння ставити мету, будувати плани, визначати етапи їх досягнення, вміння контролювати ступінь виконання цих планів.

За ствердженням Н. Мосол, «самостійність та усвідомленість життєвого вибору, пов'язаного з професійним самовизначенням, та прийняттям відповідальності за цей вибір виступає ознакою суб'єктності» [56, с. 112]. Отже, старшокласника, який обирає професію, доцільно розглядати як суб'єкта професійного самовизначення. Дослідниця наголошує, що «у ситуації вибору в юнака значно підвищується активність, відповідальність за те, що відбувається. Обираючи, він виявляє автономію, самовизначається щодо системи цінностей, принципів, способів самореалізації у вчинках» [56, с. 112].

За свідченням Н. Мосол, основною формою активності старшокласників у процесі вибору майбутньої професії виступає самопізнання, що реалізується через такі його етапи:

- 1) самоаналіз (співставлення власного «хочу» і суспільного «потрібно»);
- 2) самооцінювання власних здібностей, задатків і інтересів;

3) самоусвідомлення власних потреб, самокорекція (приведення у відповідність власних потреб з вимогами професії до людини, («можу»)) [56, с. 110].

Процес професійного вибору в старшому шкільному віці завершується вибором сфери професійної діяльності та реалізацією своїх планів при вступі до закладу вищої освіти, що надає змогу отримати професійну підготовку за обраною сферою діяльності.

Дослідження, проведене Л. Головей, показало, що на професійне самовизначення, перспективне планування життя істотний вплив має стать і індивідуально-психологічні властивості особистості. Так, у хлопців на професійне самовизначення впливають чинники далекої перспективи: чим більше визначені плани на подальше життя, тим вище рівень сформованості професійного плану і ступінь упевненості в професійному виборі. У дівчат життєве і професійне самовизначення не пов'язані між собою, для них характерні велика емоційність і ситуативність самовизначення, менш цілісний світогляд. У хлопців же професійне самовизначення органічно входить і формується в річищі загальної життєвої перспективи. Найближчі плани дівчат визначаються в основному пізнавальними інтересами, рівнем емоційної збудливості. У хлопців значний вплив на планування найближчої перспективи відіграють інтелектуальні показники (комбінаторне мислення, загальний рівень інтелекту) і рівень самоконтролю. На перспективне планування життя молоді незалежно від статі впливають насамперед рівень сформованості самоконтролю і характеристики соціальної сміливості. У хлопців до такого планування активно залучені також інтелектуальні показники. Професійні та життєві плани мають велике значення для вибору професії [14; 16].

У практичному дослідженні Л. Головей, І. Груздевої, М. Данилової доведено, що на основі аналізу професійних намірів старшокласників більше 43% з них мають труднощі в побудові професійних планів, не визначились із вибором професії і шляхами її отримання. Серед мотивів вибору професії більше 60% складає зовнішня мотивація (матеріальне благополуччя, престиж),

не пов'язана зі змістом діяльності. Можливо, це є наслідком недостатньої сформованості пізнавальних інтересів, професійного типу особистості і не сформованої ідентичності [15, с. 66].

При цьому Л. Головей, І. Груздєва, М. Данилова встановили, що у половини старшокласників професійний тип сформований слабо, і тільки третина учнів мають яскраво виражений професійний тип, знають свої здібності і адекватно обирають сферу професійної діяльності. Вивчаючи професійну ідентичність старшокласників, дослідниці дійшли висновку, що більшість учнів проходять кризу вибору, виявляють активність у пошуку її рішення. У третини виявлено сформовану професійну ідентичність, ці учні приймають цінності і цілі професійного середовища, ідентифікують себе як представника певної професії. Водночас у багатьох сучасних старшокласників виявлено невизначену ідентичність та нав'язану професійну ідентичність, що вказує на переважне переживання учнями кризи вибору і відсутності усвідомленого підходу до професійного самовизначення [15, с. 67]. Відтак, за висновками Л. Головей, І. Груздєвої, М. Данилової, більшість старшокласників мають не сформованість професійних планів, пізнавальних інтересів і професійного типу особистості, виявляють зовнішні мотиви при виборі професії.

Разом з цим у роботі С. Шляпіної виявлені такі проблеми, що пов'язані з ризиком не правильного професійного вибору сучасними юнаками:

- відсутність інформації про професію в момент вибору спеціальності, що неминуче призводить до розчарування і формального ставлення до отримання освіти («для документу», «щоб батьки не діставали»);

- нечітке уявлення про необхідний рівень розвитку ціннісно-сміслових основ професійної діяльності (розмиті уявлення про сенс і цінності професійної праці, про образ професіонала);

- низький рівень рефлексії особистісних здібностей та особливостей обраної студентами професійної сфери, що може стати перешкодою для професійного зростання;

- недостатній розвиток навички цілепокладання;
- незабезпеченість інформації про можливості працевлаштування за спеціальністю [89, с. 55].

При цьому С. Шляпіна відзначає, що без систематичного цілеспрямованого психолого-педагогічного супроводу у більшості випускників немає свідомого ставлення до необхідності правильного професійного вибору, а проект професійного життєвого шляху має нечітку, розмиту структуру. Тому у профорієнтаційній роботі з учнями слід приділяти особливу увагу психологічній роботі з ціннісно-смысловими основами професійної діяльності юнаків, розширювати уявлення учнів про можливі внутрішні і зовнішні перешкоди та обмеження на професійному шляху і про різні способи їх подолання, сприяти розвитку у них навичок рефлексії і цілепокладання [89, с. 58].

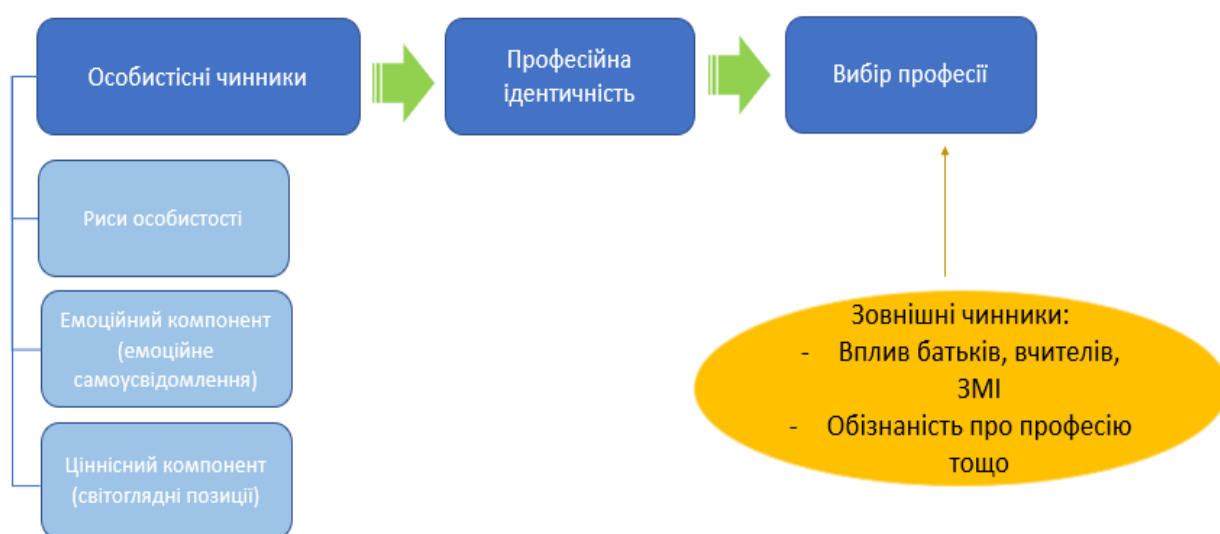
За переконанням Т. Гончаренко, основна тенденція здійснення профорієнтаційної і профконсультаційної роботи з юнаками – всляке сприяння пробудженню власної активності молодій людині; озброєння учня знаннями про різні професії; вивчення психічних особливостей школяра; встановлення відповідності індивідуально-психологічних особливостей учня тій або іншій професії; розвиток інтересів, нахилів учня до різних видів діяльності» [18, с. 7].

Таким чином, на основі теоретичного аналізу особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії визначено, що даний процес відбувається під впливом формування професійної ідентичності особистості, що передбачає наявність уявлень про себе як майбутнього професіонала, знання необхідних рис і якостей, що вимагаються обраною сферою діяльності, та ступеню відповідності власних здібностей і можливостей вимогам професії (професійної придатності).

На професійний вибір сучасних старшокласників впливають як зовнішні чинники (вплив батьків, педагогів, ЗМІ), інформованість про світ професій взагалі та обізнаність про конкретну професію, так і особистісні чинники. При цьому до важливих особистісних чинників, що забезпечують успішність

свідомого професійного вибору школярів, належать їх риси особистості (цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, морально-вольові якості), риси характеру і тип темпераменту, емоційне самоусвідомлення і здатність до рефлексивності, прагнення до саморозуміння і врахування наявних здібностей і можливостей при професійному самовизначенні. Ще на професійний вибір старшокласників впливає ціннісний компонент, їх світоглядні позиції, очікування щодо майбутнього життєвого плану, особливостей самореалізації в професійному аспекті та прийняття цінності праці саме в конкретній сфері.

Концептуальна модель дослідження представлена на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Концептуальна модель дослідження

Відповідно до представленої концептуальної моделі дослідження вивчення особистісних чинників, що впливають на готовність старшокласників до усвідомленого професійного вибору, сприяють уточненню необхідних шляхів профорієнтаційної роботи з ними. Також врахування особистісних чинників готовності учнів до професійного вибору важливе при побудові психологічних тренінгів розвитку особистісних якостей і рис, емоційного і ціннісного компонентів, що забезпечують ефективність психологічної роботи із старшокласниками на початковому етапі професійного становлення.

Висновки до першого розділу

Вибір професії – це важлива ланка в професійному становленні особистості, яка стоїть на порозі дорослого життя. Саме в юнацькому віці від правильно зробленого професійного вибору залежить успішність подальшої самореалізації особистості у професійній діяльності та у світі.

Професійний вибір у психологічній літературі розуміється як багатовимірний і багатоступеневий процес поетапного розвитку рішень, за допомогою яких людина формує баланс між власними уподобаннями і потребами системи поділу праці в суспільстві. Також вибір професії розуміється як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність.

Одним із чинників, що визначають правильність вибору, є врахування професійної спрямованості особистості. Відповідно до цього розглянуто типологію Дж. Голланда (реалістичний, інтелектуальний, соціальний, артистичний, підприємницький і конвенціональний типи) та Є. Клімова, який виділяє п'ять типів професій: «Людина – природа»; «Людина – техніка»; «Людина – людина»; «Людина – знакова система»; «Людина – художній образ».

До чинників впливу на ситуацію вибору професії серед юнаків належать: позиція старших членів сім'ї; позиція товаришів, однолітків; вплив вчителів, шкільних психологів; інформованість про світ професій і конкретну професію зокрема. До суб'єктивних чинників, що впливають на професійний вибір старшокласників, належать: інтереси, здібності, темперамент, характер.

Насамперед при розгляді особливостей здійснення професійного вибору старшокласниками звертається увага на їх готовність до вибору професії, що включає когнітивний, мотиваційно цілепокладальний та суб'єктивно особистісний компоненти. Отже, готовність школярів до професійного вибору має включати: уявлення про професію, зміст професійної діяльності, знання про вимоги до особистості, способи та шляхи оволодіння професією

(когнітивний); позитивне ставлення до професії, мотиви вибору професії, цілепокладання щодо майбутньої професійної діяльності (мотиваційно цілепокладальний); розвиток процесів самосвідомості, рефлексивних здібностей, професійно значущих якостей особистості (суб'єктно особистісний компонент). Крім того, компонентами готовності старшокласників до свідомого вибору професії є: адекватна самооцінка і домагання; наявність спеціальних здібностей; сформованість моральних якостей, які відповідають вимогам професії; сформованість та осмисленість професійних планів та життєвих перспектив, їх реалістичність та взаємна узгодженість.

На вибір професії старшокласниками впливають суб'єктивні чинники (інтереси; здатності; темперамент; характер) та об'єктивні (рівень підготовки (успішності); стан здоров'я; інформованість про світ професій). Також значно впливають на вибір професії соціальні чинники (соціальне оточення, домашні умови, освітній рівень батьків). Важливими у процесі вибору професії старшокласниками є: здатність учнів адекватно оцінювати свої якості; вивчати світ професій, виділяти головне для себе при виборі професії.

Розглядаючи особистісні особливості старшокласників, які впливають на вибір професії, зауважено, що на даний процесі впливає визначений рівень особистих домагань, заснованих на оцінці своїх здібностей і можливостей. Також на вибір професії впливають темперамент і тип нервової системи, що вважаються професійно важливими характеристиками. Важливим особистісним чинником, що забезпечує адекватність професійного вибору, є рефлексивність та емоційність учнів. Завдяки самоаналізу, усвідомленню вимог до себе та співвідношенню власних знань та особистісних характеристик з тими вимогами, що висуває професія, старшокласники здійснюють самооцінку професійно значущих якостей, отримують орієнтир для визначення професійної придатності та стимул до саморозвитку необхідних якостей.

Вказано, що для старшокласників з різним рівнем емоційної стабільності та чутливості властива схильність до різних професійних сфер. Зокрема, для тих, хто володіє стабільністю емоцій, властива схильність до професій типу

«людина – техніка» і «людина – знакова система». А для емоційно чутливих людей, готових відгукнутися на прохання інших, поспівчувати їм, прийти на допомогу – характерні схильності до професій «людина – людина» і «людина – художній образ». Врахування особистісних чинників готовності старшокласників до професійного вибору сприяє правильній побудові профорієнтаційної роботи із учнями.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО УСВІДОМЛЕНОГО ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ

2.1. Операціональна модель дослідження

Для вивчення особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії організовано і проведено емпіричне дослідження, в процесі якого виконано завдання констатувального, розвивального (формуального) та контрольного етапів.

На констатувальному етапі дослідження виконано такі завдання:

- розроблено операціональну модель дослідження, визначено методики опитування старшокласників, обрано респондентів;
- проведено опитування учнів старших класів, опрацьовано отримані результати;
- визначено потребу проведення психологічної розвивальної роботи із старшокласниками, спрямованої на оптимізацію ефективності професійного самовизначення учнів та підвищення їх готовності до усвідомленого професійного вибору.

На розвивальному (формуальному) етапі емпіричного дослідження виконано наступні завдання:

- розроблено тренінг для розвивальної роботи, спрямований на підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників, в ньому передбачено роботу з учнями в напрямку розвитку сформованої ідентичності шляхом «впливу» на особистісні чинники; підвищення усвідомлення професійного вибору; формування навичок рефлексії, самопізнання та мотивації вибору професії.

- організовано і проведено розвивальну роботу із старшокласниками за розробленим тренінгом розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників».

На контрольному етапі емпіричного дослідження виконано такі завдання:

- проведено повторне опитування учнів старших класів щодо прояву їх особистісних чинників готовності до усвідомленого професійного вибору;
- проаналізовано отримані результати та підтверджено ефективність проведеної розвивальної роботи за тренінгом «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників».

Для практичного вивчення особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії було побудовано операціональну модель емпіричного дослідження та визначено очікувані результати його проведення.

Операціональна модель дослідження представлена у табл.2.1.

Таблиця 2.1.

Операціональна модель дослідження особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії

Досліджувані показники	Психодіагностичні методики дослідження
Риси особистості	Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF (Sixteen Personality Factor Questionnaire, 16PF) (Р. Б. Кеттелл);
Емоційне самоусвідомлення	Методика «Емоційна самосвідомість» (О. Власова);
Світоглядні позиції	«Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. Леонтьєва);
Професійна ідентичність	Методика вивчення статусів професійної ідентичності (А.А. Азбель);
Вибір професії	Опитувальник для визначення професійної готовності (Л.Н. Кабардова), що є модифікованим варіантом диференційно-діагностичного опитувальника (ДДО); Методика на визначення мотивації вибору професії «Професійна мотивація учня» (Л.А. Верещагіна); Анкета з питанням про ТОП-3 професії, які збираються обрати старшокласники – анкета «Ваш вибір професії» (авторська розробка).

Очікувані результати:

1. На основі визначених 4-х типів професійної ідентичності планується описати «особистісні профілі» старшокласників, тобто типові портрети учнів, які в різній мірі готові до усвідомленого професійного вибору.

2. Описати, які типи мотивації характерні для респондентів з різними статусами ідентичності.

3. Проаналізувати, чи співпадають «бажані» професії з «рекомендованими» за результатами опитувальника Л. Кабардової. Проаналізувати причини не співпадіння, виділити мотивацію вибору професії в учнів, які мають не співпадіння «бажаних» і «рекомендованих» професій.

4. На основі отриманих даних розробити тренінг для розвивальної роботи, спрямований на підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників:

- попрацювати на «переведення» статусів невизначеної/нав'язаної ідентичності та мораторію в напрямку сформованої ідентичності шляхом «впливу» на особистісні чинники;

- провести роботу з учнями для підвищення усвідомлення професійного вибору, ознайомити з типами «рекомендованих» професій, відпрацювати навички рефлексії, самопізнання та мотивації вибору професії.

5. Після проведення розвивальної роботи із старшокласниками за допомогою тренінгу «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» провести повторне опитування та контрольний зріз щодо показників їх готовності до усвідомленого вибору професії. Підтвердити отримані результати методами математичної статистики, представити статистичні дані щодо ефективності проведення тренінгу розвивальної роботи.

2.2. Методика емпіричного дослідження

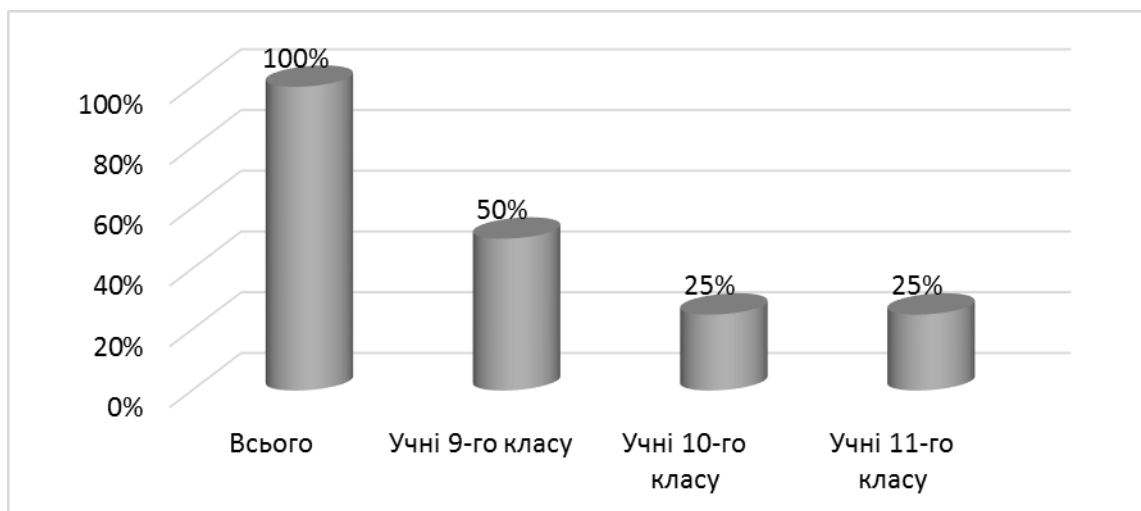
Методика побудови емпіричного дослідження передбачає проведення опитування і тестування старшокласників, оскільки саме за допомогою

застосування стандартизованих тестів, методик можна отримати достатньо великий дослідницький матеріал, який можна систематизувати та дослідити показники готовності учнів до усвідомленого вибору професії. Саме так можна визначити емоційне самоусвідомлення, світоглядні позиції учнів, статус професійної ідентичності, з'ясувати характеристики їх професійної готовності, мотивації вибору професії. Крім того, в дослідженні передбачається використати багатофакторний опитувальник Р. Кетелла, який вважається одним з найбільш інформативним при вивченні особистості, і дає ґрунтовну і різнобічну характеристику її рис.

Особливості тестування включають підготовку бланків для проведення, попередню бесіду з учнями щодо їх готовності до участі в діагностичному дослідженні, інструктування респондентів та безпосередньо саме тестування. Після отримання результатів відбувається обробка даних за допомогою спеціальних ключів до кожного тесту й методики, різноманітних обчислювальних засобів і комп'ютерних програм. Зручність використання тестів і методик полягає також в тому, що їх можна проводити декілька разів, щоб отримати контрольні зрізи і порівняти зміни у рівнях сформованості досліджуваних показників.

Крім того, в дослідженні планується проведення опитування за авторською анкетою «Ваш вибір професії», де старшокласники мають дати відповіді на відкриті питання, що допоможуть визначити особливості їх професійного вибору. Відкриті запитання передбачають, що учні не мають варіантів, які можна обрати, а повинні відповідати на поставлене питання якомога чіткіше. За допомогою проведення опитування можна отримати інформативні дані щодо особистісних переваг учнів у виборі професій, їх впевненості в тому, куди вони планують вступати для продовження навчання, яку професію обрали. Питання авторської анкети побудовано так, щоб можна було простежити зміни у поглядах старшокласників при наступному зрізі та виявити наявні позитивні зрушення в напрямку більш усвідомленого професійного вибору.

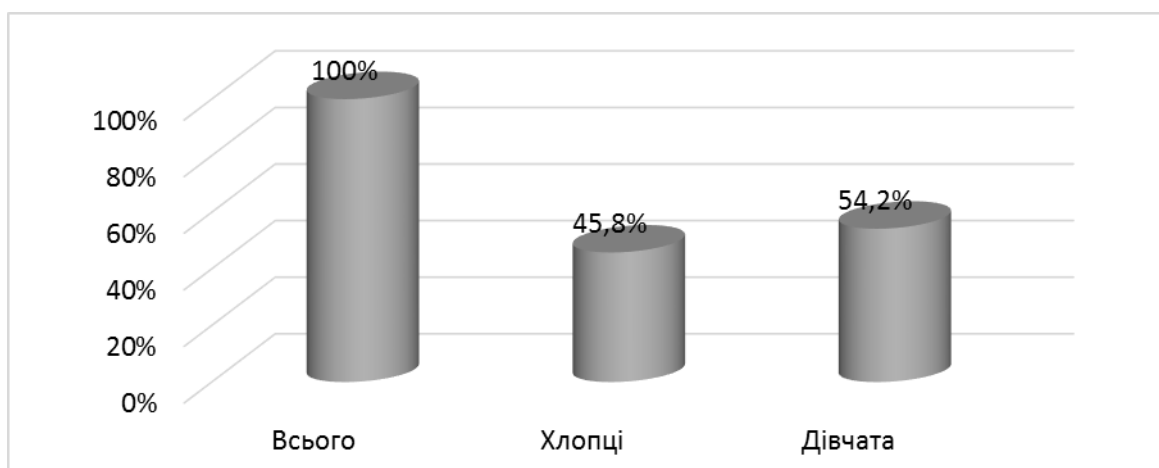
Вибірку склали 120 осіб раннього юнацького віку (15-18 років), учнів 9-11 класів. З них 60 учнів 9-го класу, по 30 учнів 10-го та 11-го класів (рис. 2.1.)

Рис. 2.1. Розподіл респондентів за класами навчання

Більшість опитуваних старшокласників становили учні 9-го класу (50%), решта учнів навчаються в 10-му і 11-му класах (по 25% респондентів відповідно).

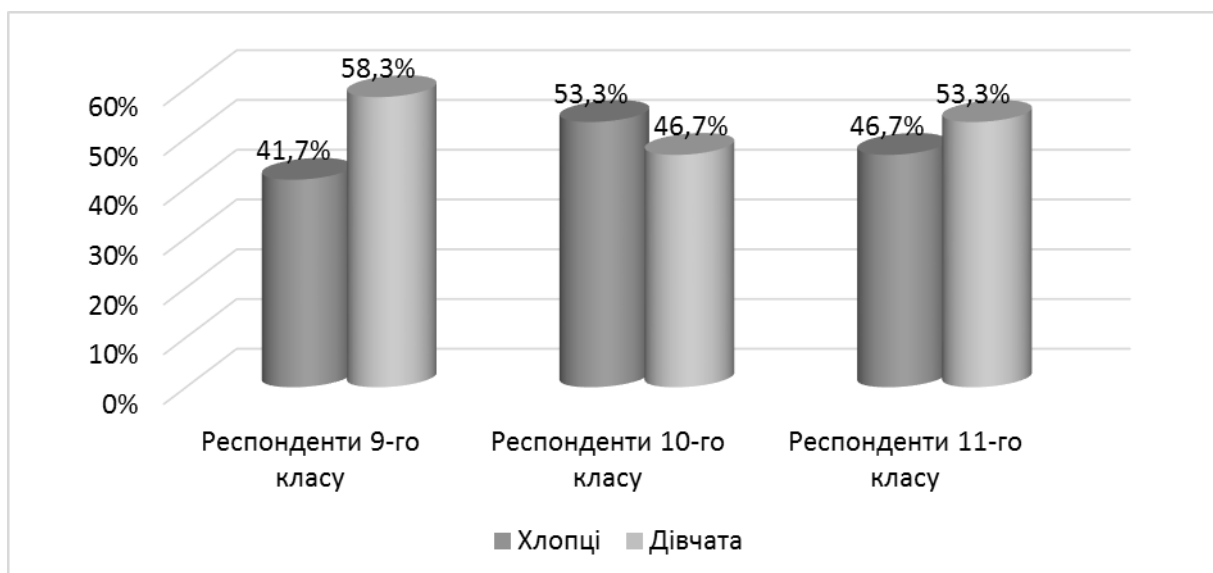
Всього у вибірці опитуваних було 55 хлопців та 65 дівчат (рис. 2.2.).

Рис. 2.2. Гендерний розподіл респондентів

Серед опитуваних були хлопці віком від 15 до 18 років та дівчата віком від 15 до 17 років. Всі респонденти навчаються за звичайною програмою загальноосвітньої підготовки.

Розподіл учнів та учениць за класами навчання представлено на рис. 2.3.

Рис. 2.3. Розподіл учнів та учениць за класами навчання

В 9-му класі навчаються 25 хлопців та 35 дівчат – це становить 41,7% та 58,3% від загальної кількості респондентів-дев'ятикласників. В 10-му класі навчаються 16 хлопців та 14 дівчат, що становить 53,3% і 46,7% опитуваних десятикласників. В 11-му класі було опитано 14 хлопців та 16 дівчат, що складає 46,7% і 53,3% респондентів, які навчаються в цьому класі.

Процедура дослідження включала опитування і тестування учнів старших класів за обраними психодіагностичними методиками протягом одного навчального тижня (бланки відправлялися їм за різними інформаційними каналами зв'язку – вайбер, профілі у фейсбуці), деякі опитувальники пропонувалися в онлайн вигляді і тоді учні могли самостійно ознайомитися із результатами тестування.

Під час збору бланків з відповідями на питання тестів і методик, авторської анкети проводився контроль якості їх заповнення (якщо учень дав не всі відповіді – повертали на повторне тестування з проханням бути уважнішим). Обробка та інтерпретація отриманих даних була зроблена на основі кількісної оцінки і якісного аналізу результатів дослідження, методів математичної статистики, що комплексно дало змогу проаналізувати особистісні чинники готовності старшокласників до усвідомленого професійного вибору.

Для аналізу результатів дослідження та підтвердження їх емпіричного значення нами були використані такі методи математичної статистики:

- Для оцінка сили зв'язку між ознаками використовувався кореляційний аналіз (критерій Пірсона). Кореляційний зв'язок – це узгоджені зміни двох і більше ознак. Він відображає той факт, що мінливість однієї ознаки знаходиться в деякому зв'язку, відповідно до мінливості іншої. Кореляційний критерій Пірсона є методом параметричної статистики, що дає змогу визначити наявність або відсутність лінійного зв'язку між двома кількісними показниками, а також оцінити її тісноту, статистичну значимість і спрямованість кореляційного зв'язку між двома ознаками [61; 75].

- Для вивчення спільного розподілу та зв'язку між двома змінними, використовувалася таблиця сполученості. Це є найбільш універсальним засобом вивчення статистичних зв'язків, оскільки в ній можуть бути представлені змінні з будь-яким рівнем виміру. Таблиця сполученості (спряженості) представляє собою об'єднання двох (або кількох) таблиць частот так, що дає змогу поєднати частоти появи спостережень на різних рівнях аналізованих факторів. Досліджуючи ці частоти, можна визначити зв'язок між табульованими змінними. У таблиці спряженості значення змінних пов'язані на різних рівнях і кожна змінна приймає лише два значення, тобто має два рівні.

- Для дослідження зв'язків окремих залежних змінних із незалежними змінними та перевірки регресійних моделей був використаний множинний регресійний аналіз. Множинний регресійний аналіз – це статистичний метод дослідження впливу декількох незалежних змінних на залежну змінну. Регресійний аналіз дає змогу визначити ступінь детермінованості залежної змінної незалежними та надає можливість прогнозування показника залежної змінної, враховуючи показники предикторів. У ході регресійного аналізу будується регресійна модель, яка має бути перевірена статистично і прийнята або відкинута згідно з результатами перевірки. Перевірка може виконуватися трьома основними методами, з яких ми використовували прямий покроковий (Forward Stepwise), який поступово долучає до регресійного рівняння

предиктори, починаючи з того, що найтісніше корелює із залежною змінною, доки p -рівень β -коефіцієнта не перевищить критичного ($p < 0,05$) [61; 75].

- Для визначення різниці у рівні досліджуваних ознак (до та після тренінгу) використовувався Т-критерій Стьюдента. Критерій t-Стьюдента спрямований на оцінку відмінностей середніх величин двох вибірок, які розподілені за нормальним законом. Т-критерій Стьюдента для незалежних вибірок дає змогу перевірити гіпотезу про те, що середні значення двох генеральних сукупностей, з яких вилучені порівнювані незалежні вибірки, відрізняються один від одного. Допущення незалежності передбачає, що представники двох вибірок не складають пари ознак, які корелюють [61; 75].

Для обробки результатів використовувався комп'ютеризований статистичний пакет програм STATISTICA.

2.3. Обґрунтування методик емпіричного дослідження

Для визначення впливу особистісних чинників на вибір професії у процесі емпіричного дослідження використано наступні **психодіагностичні методики**:

1. «Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF» (Sixteen Personafliity Factor Questionnaire, 16PF) (Р. Б. Кеттелл);
2. Методика «Емоційна самосвідомість» (О. Власова);
3. «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. Леонтєва);
4. «Методика вивчення статусів професійної ідентичності» (А.А. Азбель);
5. «Опитувальник для визначення професійної готовності» (Л.Н. Кабардова);
6. Методика «Професійна мотивація учня» (Л.А. Верещагіна);
7. Анкета «Ваш Вибір професії» (авторська розробка).

Коротко опишемо особливості їх проведення та процедуру обробки результатів за ними.

Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF (Sixteen Personality Factor Questionnaire, 16PF) (Р. Кеттелл) є однією з найбільш відомих методик оцінки індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Методика була розроблена Р. Кеттеллом, автором однієї з найвідоміших теорій особистості, за з якою люди відрізняються один від одного за набором та ступенем виразності у них окремих незалежних рис. У процесі експериментального дослідження особистості Кеттелл виявив 16 біполярних рис (факторів), ступінь розвиненості яких можна виміряти за допомогою опитувальника. Опитувальник діагностує риси особистості, при цьому існує декілька версій опитувальника – А, В, С, D.

В нашому дослідженні використовується форма А опитувальника Р. Кеттелла, респонденту пропонується бланк опитувальника із 187 питань та інструкція, за якою він має обрати один із варіантів відповіді на кожне питання – а, b, с. Обробка даних здійснюється за допомогою ключа. Збіг відповідей респондента з «ключом» оцінюється у два бали для відповідей «а» і «с», збіг відповіді «b» – в один бал. Сума балів з кожної виділеної групи питань дає результат – значення фактору. Винятком є фактор «В» – тут будь-який збіг відповіді з ключом дає 1 бал [31, с. 5-6].

Отримане значення кожного фактору перетворюється на стени (стандартні одиниці) з допомогою таблиць. Стени розподіляються за біполярною шкалою з крайніми значеннями 1 і 10 балів. Відповідно, першій половині шкали (від 1 до 5,5) присвоюється знак «-», другій половині (від 5,5 до 10) знак «+». При інтерпретації приділяється увага насамперед найнижчим і найвищим значенням факторів. Особливо тим показниками, які у «негативному» полюсі перебувають у межах від 1 до 3 стенів, а «позитивному» – від 8 до 10 стенів.

1. Фактор А: «замкнутість – товарицькість». Характеристики «А-»: прихованість, відчуженість, недовірливість, замкнутість. «А+»: товарицькість, відкритість, невимушеність, готовність до співпраці.

2. Чинник В: «інтелект». Для «В-» властиві: конкретність та певна ригідність мислення, труднощі у вирішенні абстрактних завдань. Для «В+» характерне: розвинене абстрактне мислення, оперативність, кмітливість.

3. Фактор С: «емоційна нестабільність – емоційна стабільність». Характеристики «С-»: емоційна нестійкість, імпульсивність; прояви фрустрації, дратівливості, стомлюваності. «С+»: емоційна стійкість, витримка; людина емоційно зріла, спокійна, стійка в інтересах, працездатна.

4. Фактор Е: «підпорядкованість – домінантність». Характеристики «Е-»: м'якість, поступливість, тактовність, люб'язність, залежність, послужливість. «Е+»: самостійність, незалежність, наполегливість, схильність до авторитарної поведінки.

5. Фактор F: «стриманість – експресивність». «F-»: розсудливість, обережність, розважливість, песимістичність у сприйнятті дійсності, стриманість у прояві емоцій. «F+»: життєрадісність, імпульсивність, захопленість, емоційна значимість соціальних контактів, емоційна яскравість у відносинах для людей, динамічність спілкування.

6. Чинник G: «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки». Характеристики «G-»: схильність до непостійності, до впливу почуттів, випадку та обставин. Неорганізованість, безвідповідальність, імпульсивність. «G+»: добросовісність, відповідальність, стабільність, врівноваженість, розумність, сумлінність. Розвинене почуття обов'язку та відповідальності [31, с. 33].

7. Фактор Н: «боязкість – сміливість» «Н-»: страх, не сміливість, сором'язливість, емоційна стриманість, обережність, соціальна пасивність. «Н+»: сміливість, кмітливість, активність, готовність до ризику та співробітництва, здатність приймати самостійні, неординарні рішення.

8. Фактор І: «жорсткість – чутливість». Характеристики «-а»: не сентиментальність, гнучкість у судженнях, практичність, раціональність, логічність. «І+»: чутливість, вразливість, багатство емоційних переживань,

художнє сприйняття світу, розвинені естетичні інтереси, артистичність, схильність до емпатії, співчуття, співпереживання та розуміння інших людей.

9. Фактор L: «довірливість – підозрілість». «L-»: відкритість, терпимість, поступливість, поступливість. «L+»: обережність, егоцентричність, настороженість до людей.

10. Фактор M: «практичність – мрійливість». «M-»: висока швидкість вирішення практичних завдань, розвинена конкретна уява, практичність, реалістичність. «M+»: багата уява, поглиненість своїми ідеями, внутрішніми ілюзіями орієнтованість на свій внутрішній світ; мрійливість.

11. Фактор N: «прямолинійність – дипломатичність» «N-»: відвертість, простота, прямолинійність, безпосередність, емоційність, недисциплінованість. «N+»: вишуканість, вміння поводитися в суспільстві, спілкування дипломатичність, емоційна витриманість, проникливість.

12. Фактор O: «спокій - тривожність». Характеристики «O-»: безтурботність, самовпевненість, життєрадісність, впевненість у собі та у своїх силах, безтурботність. «O+»: занепокоєння, стурбованість, іпохондричність, схильність до настрою, страх, невпевненість у собі, схильність до самобичування, до депресій.

13. Фактор Q1: «консерватизм – радикалізм». «Q1-»: консервативність, стійкість щодо традицій, схильність до моралізації та моралі, опір змін. «Q1+»: сприйнятливність до змін, нових ідей, наявність інтелектуальних інтересів, розвинене аналітичне мислення, спрямованість на аналітичну, теоретичну діяльність [31, с. 35].

14. Фактор Q2: «конформізм – нонконформізм» «Q2-»: залежність від думки та вимог групи, соціабельність, слідування за громадською думкою. «Q2+»: незалежність, орієнтація на власні рішення, самостійність, винахідливість, прагнення мати власну думку.

15. Чинник Q3: «низький самоконтроль – високий самоконтроль». «Q3-»: низька дисциплінованість, залежність від настроїв, невміння контролювати свої

емоції та поведінку. «Q3+»: цілеспрямованість, сильна воля, вміння контролювати свої емоції та поведінку.

16. Чинник Q4: «розслабленість – напруженість». Характеристики «Q4-»: розслабленість, млявість, апатія, спокій, низька мотивація. «Q4+»: зібраність, енергійність, підвищена мотивація, занепокоєння, збудженість, дратівливість.

При інтерпретації отриманих результатів доцільно використовувати як вираженість окремих факторів, а й їх поєднань, що утворюють симптомокомплекси комунікативних, інтелектуальних, емоційних і регуляторних особистісних властивостей. Групу комунікативних властивостей утворюють такі фактори: А – товарицькість, Н – сміливість, Е – домінантність, L – підозрілість, N – дипломатичність, Q2 – самостійність.

До групи інтелектуальних властивостей входять такі фактори: В – інтелектуальність, М – мрійливість, N – дипломатичність, Q1 – сприйнятливості нового. В групі емоційних властивостей поєднуються такі фактори: С – емоційна стійкість, F – безтурботність, Н – сміливість у соціальних контактах, І – емоційна чутливість, О – тривожність, Q4 – напруженість. До групи регуляторних властивостей особистості входять такі фактори: Q3 – самодисципліна, G – моральна нормативність. [31, с. 70].

Методика «Емоційна самосвідомість» (О. Власової) призначена для дослідження емоційної самосвідомості та інтелекту та їх взаємозв'язку з соціальними поведінковими здібностями респондента.

Методика «Емоційна самосвідомість» була створена О. Власовою для дослідження розвитку емоційної сфери дітей та дорослих і валідизована у 2002 році на кафедрі соціальної психології факультету соціології та психології Київського університету ім. Т. Шевченка [11, с. 260-261].

Методика складається із п'яти шкал та сумарного показника емоційного інтелекту. Кожна шкала передбачає закриті відповіді (так «+» чи ні «-») на 10 запитань, за результатами яких виводиться її узагальнений показник. Всього опитувальник методики містить 50 питань.

Перша шкала «диференціація емоцій» діагностує здатність людини

розуміти свої емоції, розрізнити, що і за яких обставин вона відчуває, наприклад, відрізнити де радість, а де здивування, коли її захопив вир емоцій.

Друга «шкала вираження емоцій» показує, наскільки адекватно та повно людина вміє демонструвати власні почуття, відверто виражає себе.

Результат за третьою шкалою «емпатії» демонструє здатність особистості відчувати емоційний стан іншої людини, рівень її співчуття, співпереживання тим емоціям, які переживають інші (болі, суму або радості).

Четверта «шкала управління емоціями» вказує на розвиток вміння респондента до управління і спрямування власних емоцій в необхідному руслі, що відповідає до вимог ситуації.

П'ята «шкала прийняття відповідальності за свої емоції» показує, наскільки людина усвідомлює власну відповідальність за переживання, емоції щодо ситуацій, майбутнього тощо [11, с. 263].

За кожною шкалою експериментатор отримує певні показники, а також вираховує суму за всіма шкалами, що виступає загальним показником рівня розвитку емоційної самосвідомості людини (або інтраособистісного емоційного інтелекту). Якісна оцінка показника емоційної свідомості здійснюється як інтеграція описів відповідних рівнів виразності за окремими шкалами.

Для стандартизації балів за шкалами використовується 3 градації:

0-3 – 1 бал (низький рівень);

4-7 – 2 бали (середній рівень);

8-10 – 3 бали (високий рівень).

Для стандартизації загальної шкали емоційної самосвідомості О. Власовою пропонується використовувати 5 градацій із відповідними характеристиками: 0-10 – 1 бал (низький рівень); 11-20 – 2 бали (нижче середнього рівень); 21-30 – 3 бали (середній рівень); 31-40 – 4 бали (вище середнього рівень); 41-50 – 5 балів (високий рівень) [11, с. 265].

«Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. Леонтьєва) є адаптованою версією тесту «Мета в житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо та Леонарда Махоліка. Методика була

розроблена авторами на основі теорії прагнення сенсу та логотерапії Віктора Франкла. «Мету в житті», яку діагностує методика, автори визначали як переживання індивідом онтологічної значущості життя.

Респонденту пропонується бланк методики, що містить 20 тверджень і наступна інструкція: «Вам буде запропоновано пари протилежних тверджень. Ваше завдання – вибрати одне з двох тверджень, яке, на Вашу думку, більше відповідає дійсності, і відзначити одну з цифр 1, 2, 3, залежно від того, наскільки Ви впевнені у виборі (або 0, якщо обидва твердження на Ваш погляд однаково правильні)» [45, с. 7].

Обробка результатів зводиться до підсумовування числових значень для всіх 20 шкал та переведення сумарного балу в стандартні значення (відсотки). Висхідна послідовність градацій (від 1 до 7) чергується у випадковому порядку з низхідною (від 7 до 1), причому максимальний бал (7) завжди відповідає полюсу наявності мети в житті, а мінімальний бал (1) – полюсу її відсутності.

Під час інтерпретації приділяється увага кожній із шкал та загальному показнику осмисленості життя:

1. Бали за шкалою «Цілі у житті» характеризують наявність чи відсутність у житті респондента цілей у майбутньому, які надають життю свідомості, спрямованості та часової перспективи. Низькі бали за цією шкалою притаманні людині, яка живе сьогоднішнім або вчорашнім днем.

2. Шкала «Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя» вказує на те, чи сприймає респондент процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом. Низькі бали за шкалою свідчать про незадоволеність своїм життям у поточному моменті. Проте інтересу й насиченості життя можуть додавати спогади про минуле чи спрямованість в майбутнє. [45, с. 10].

3. Бали за шкалою «Результативність життя чи задоволеність самореалізацією» відображають оцінку прожитого часу, відчуття того, наскільки продуктивною і осмисленою була прожита частина життя. Високі бали за цією шкалою і низькі за іншими характеризують людину, яка доживає

життя, в якій все в минулому, проте спогади здатні надати сенсу залишку життя. Низькі бали вказують на незадоволеність прожитою частиною життя.

4. Високі бали за шкалою «локус контролю-Я (Я – господар життя)» відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей та уявлень про її зміст. Низькі бали вказують на недовіру до себе, не впевненість у власних силах, щоб контролювати події власного життя.

5. За шкалою «локус контролю-життя, чи керуваність життя» високі бали вказують на переконання, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у життя. Низькі бали свідчать про фаталізм, переконаність у тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю, що не логічно щось загадувати на майбутнє, адже свобода вибору ілюзорна [45, с. 15].

«Методика вивчення статусів професійної ідентичності» (А.А. Азбель) призначена для діагностики статусу ідентичності особистості щодо усвідомленого професійного вибору. Орієнтована на учнів підліткового і старшого шкільного віку, а також може застосовуватися й у старшому юнацькому віці [20, с. 88].

За інструкцією респонденту пропонується відповісти на 20 питань, що стосуються його професійної ідентичності, самовизначення у професійному виборі, впливі інших людей, обставин на вибір професії тощо, обираючи один із варіантів а, б, с, d. Кожен із варіантів відповіді оцінюється в 1 або 2 бали за однією із шкал відповідно до наведеного в методиці ключа. Далі підраховується сума балів, набрана за кожним із статусів, і чим вона більше, тим у більшій мірі судження про цей статус можуть бути застосовані до респондента. На основі визначення домінуючого статусу робиться висновок про наявний у респондента статус професійної ідентичності:

1. Невизначений стан професійної ідентичності, що властивий для респондентів, які не мають стійких професійних цілей і планів і навіть не намагаються їх сформувати. Вони не прагнуть вибудувати варіанти свого

професійного розвитку. Часто такі результати мають учні, чий батьки не приділяють уваги та інтересу до їх професійного майбутнього. Крім того, цей статус може бути в учнів, які звикли жити своїми поточними бажаннями, не задумуючись про майбутнє, у тих, хто недостатньо усвідомлює важливість вибору майбутньої професії.

2. Нав'язана професійна ідентичність – цей статус властивий для учнів, які вибрали професійний шлях не завдяки власним самостійним роздумам, а прислухавшись до авторитетної думки батьків, учителів чи друзів. На певний час це може забезпечити комфортний стан, допомагаючи уникнути переживань через власне майбутнє. Однак при нав'язаній ідентичності відсутні гарантії повної відповідності обраної професії інтересам та здібностям самої особистості. Саме тому вибір професії, здійснений під впливом інших, може надалі призвести до розчарування.

3. Мораторій (криза вибору). Цей статус властивий для респондента, який досліджує альтернативні варіанти власного професійного розвитку і активно намагається подолати кризу, вийти з цього стану, обравши осмислене рішення щодо свого майбутнього. Юнаки й дівчата із цим статусом розмірковують про можливі шляхи свого професійного розвитку, приміряють різні професійні ролі, хочуть дізнатися про різні спеціальності та способи їх отримання. У статусі мораторію часто спостерігаються мінливі відносини з оточуючими – батьками і друзями, від повного розуміння до конфліктів та суперечок, і навпаки. Переважно після подолання «кризи вибору» люди переходять до статусу сформованої ідентичності або ж до статусу нав'язаної ідентичності (значно рідше) [20, с. 90].

4. Сформована професійна ідентичність. Цей статус ідентичності властивий для юнаків і дівчат, які характеризуються готовістю зробити усвідомлений вибір подальшого професійного розвитку, або ж вони вже його зробили. Ці учні впевнені у правильності прийнятого рішення про власне професійне майбутнє. Вони вже пройшли через «кризу вибору» і самостійно сформували систему знань про власні здібності та риси, про професійні

цінності і життєві переконання. Респонденти із статусом сформованої професійної ідентичності можуть усвідомлено будувати своє життя, оскільки вже визначилися, чого хочуть досягти [20, с. 88-92].

«Опитувальник для визначення професійної готовності» (Л.Н. Кабардова) є модифікованим варіантом диференційно-діагностичного опитувальника ДДО Є. Клімова.

Респонденту пропонується бланк опитувальника, що містить перелік із 50 видів діяльності, які він має оцінити з позицій вмінь, відчуттів та побажань щодо своєї роботи. При цьому згідно з інструкцією йому слід, уважно прочитавши питання, дати три відповіді, оцінивши їх в балах. Відповідь записується у відповідну клітинку бланка відповідей, де цифрами позначені номери запитань, а літерами – клітини трьох відповідей. Спочатку респондент оцінює, наскільки добре він вміє робити те, що записано у питанні (клітинка «а»): «роблю, як правило, добре» – 2 бали; «роблю середньо» – 1 бал; «роблю погано, зовсім не вмію, ніколи не робив» – 0 балів. Потім оцінює відчуття, що виникають у нього, коли він це робить (клітинка «б»): «позитивні (цікаво, легко)» – 2 бали; «нейтральні (все одно)» – 1 бал; «негативні (нецікаво, важко)» – 0 балів. Третя відповідь повинна відобразити, чи хотів б він, щоб описана в питанні дія входила до його роботи (клітинка «в»): «так» – 2 бали; «все одно» – 1 бал; «ні» – 0 балів. Читаючи питання, він має обов'язково звертати увагу на слова «часто», «легко», «систематично». Адже його відповідь має враховувати зміст цих слів. Робота з опитувальником може проводитись як індивідуально, так і в групі [62, с. 124].

Під час обробки та інтерпретації результатів кожен стовпчик клітин у бланку відповідей відповідає одному з типів професій (Л-З – «людина – знакова система»; Л-Т – «людина – техніка»; Л-П – «людина – природа»; Л-Х – «людина – художній образ»; Л-Л – «людина – людина»). Колонки, позначені літерами, відображають оцінки трьох відповідей на кожне запитання: а – оцінка своїх умінь; б – оцінка емоційного ставлення; в – оцінка професійних побажань, переваг. Приступаючи до обробки результатів, спочатку слід уважно

переглянути бланк відповідей та відзначити ті номери питань, при відповіді на які респондент у графі «уміння» поставив оцінку «0». Ці питання слід повністю виключити із обробки.

Далі підраховується сума балів у кожній професійній сфері окремо за шкалами «вміння», «ставлення» та «професійні побажання». Звертається увага на співвідношення оцінок за даними шкалами як у кожній професійній сфері, так і з кожного конкретного питання (виду діяльності). Вибір найкращої професійної сфери (або кількох сфер) робиться на основі зіставлення сум балів, набраних у різних професійних сферах за шкалою «професійні переваги». Звертається увага на ті професійні сфери, в яких ці суми найбільші. Переважним є таке поєднання, в якому оцінки за другою та третьою шкалами кількісно поєднуються з оцінкою за першою шкалою, що відображає реальні вміння респондента [62, с. 124-130].

За результатами відповідей респондента робиться висновок про те, до якої сфери професійної діяльності він схильний.

1. Професійна сфера «Людина – Знакова система»: представники професій цього типу вміють добре орієнтуватися, розумітися на умовних позначеннях, мовних системах (природних і штучних), документах, текстах; вони створюють та переробляють тексти, документи, таблиці, формули, переліки, каталоги будь-яких об'єктів, креслення, карти. Професіоналам потрібні емоційна стійкість, почуття слова, контексту. Важливими є скрупульозність, акуратність, систематичність у роботі, особливе шанобливе ставлення до прийнятих правил, без яких неможливо організувати знакову систему. Важлива розумова працездатність, а фізична праця у них найчастіше не важка.

2. Професійна сфера «Людина – Техніка»: представники професій цього типу виготовляють певні продукти праці, види, форми енергії, створюють речові засоби діяльності, багато предметів довкілля людей, засоби їх існування та розвитку. Це машини, механізми, прилади, матеріали. Для представників цих професій потрібна емоційна стриманість, стійкість у надзвичайних ситуаціях,

підвищене почуття відповідальності. Важливими є діяльність, самостійність, акуратність і сумлінність. Працюючи з технікою, фахівцям потрібна дисциплінованість, гранична зібраність, обережність, рішучість у складних ситуаціях, прагнення постійного вдосконалення. Протипоказання: порушення опорно-рухового апарату, органів чуття, обмежена фізична витривалість.

3. Професійна сфера «людина – природа»: представники цих професій створюють умови для розмноження та розвитку живих організмів, контролюють та керують ними. Застосовують різні технічні засоби, що підпорядковується логіці біологічних закономірностей природи. Поряд із спостережливістю для цих фахівців важливий гарний зір, образна зорова пам'ять, багата уява як основа передбачливості у складних ситуаціях, здатність своєчасно приймати оптимальні рішення. Важлива наполегливість у досягненні відстрочених цілей. Протипоказання: слабе здоров'я, недостатній фізичний розвиток, порушення опорно-рухового апарату, серйозні порушення зору, відсутність інтересу та дбайливого ставлення до живого [62, с. 129].

4. Професійна сфера «людина – художній образ»: представники цих професій вміють втілювати ідею чи певний настрій у конкретному, безпосередньо сприйнятому цілісному образі, оцінювати, аналізувати це втілення. Тому від них очікується здатність до тонкої, копіткої роботи над предметом праці, і над собою. Як правило, потрібен нестандартний розум, здатність неупереджено бачити події, важливе мислення, не обмежене рамками, шаблонами, потрібно розвинене естетичне почуття. Труднощі професій цього типу: тривалі статичні навантаження окремих груп м'язів, високі вимоги до органів чуття та опорно-рухового апарату, великі нервові навантаження.

5. Професійна сфера «людина – людина»: представники професій цього типу вміють керувати групами, колективами, спільнотами людей, вчити і виховувати людей різного віку, лікувати, здійснювати корисні дії з обслуговування їх різних потреб (матеріальних, духовних, соціальних). До представниць цих професій висуваються вимоги до особливого складу їх пізнавальної діяльності, що передбачає нестандартність, складність та

плинність пізнавальної активності. Важливі вміння слухати і чути, розуміти іншу людину. Професіонал повинен мати широкий кругозір у галузі гуманітарного знання. Йому потрібні спостережливість до проявів почуттів, розуму та характеру людини, до її поведінки, вміння чи здатність уявити, змодельовати внутрішній світ іншої людини, здатність співпереживати їй. Професії цього типу вимагають творчого складу розуму, здатності ясно уявляти, моделювати варіанти можливих наслідків дій людей, конфліктів тощо. Протипоказаннями до вибору професій цього типу є: дефекти мови, замкнутість, нетовариськість, повільність, байдужість до людей, відсутність ознак безкорисливого інтересу до людини [62, с. 124-130].

Методика «Професійна мотивація учня» (Л.А. Верещагіна) призначена для вивчення мотивів професійної діяльності учнів, серед яких умовно виділено чотири основні групи:

- 1 – мотиви власної праці,
- 2 – мотиви соціальної значущості праці,
- 3 – мотиви самоствердження у праці,
- 4 – мотиви професійної майстерності [9, с. 172-176].

Для проведення методики передбачається наявність опитувальника на виявлення домінуючих мотивів професійної діяльності і бланку для відповіді. Обстеження можна проводити як індивідуально, і у групі. Респондентам роздають бланки для відповідей та зачитують інструкцію: «Пропонований опитувальник складається з низки тверджень, кожне з яких має три різні закінчення. Необхідно із трьох варіантів закінчення вибрати найбільш правильний, який відповідає Вашим поглядам. Далі в бланку відповідей слід знайти відповідну відповідь і відзначити її, обвівши кружком. Будьте уважні: для кожного твердження має бути обрана і помічена лише одна відповідь. Відповідаючи на запитання, не прагніть справити приємне враження. Нам важлива не конкретна відповідь, а сумарний бал із серії питань».

Обробка результатів відбувається за певним алгоритмом. Після заповнення бланка відповідей підраховується сума кружків у кожному

стовпчику. Спочатку знаходиться абсолютна сума балів за кожною із чотирьох груп мотивів. Для цього складається окремо сума всіх стовпчиків: 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5, 1.6; 2.1...2.6 і т. д. Однак у різних групах мотивів виділено неоднакову кількість. Для їх порівняння абсолютні суми балів першої та другої груп необхідно помножити на 2, а третьої та четвертої на 3. Отримані суми мають однакову «вагу» балів і можуть порівнюватись одна з одною [9, с. 172-176].

Анкета «Ваш Вибір професії» (авторська розробка) призначена для дослідження поглядів старшокласників на необхідність професійного вибору, а також на виявлення їх переваг у виборі тієї чи іншої професії.

Анкета містить 5 питань, що передбачають відкриті відповіді або ж відповіді по типу «так» чи «ні», якщо того вимагає логіка надання відповіді на поставлене питання. Передбачається отримати дані щодо наявності професійних планів у старшокласників, їх думки щодо закладу вищої освіти для продовження навчання, впевненості у зробленому виборі, впливах на процес вибору професії з боку батьків, вчителів, друзів. Останнє питання стосується топ-3 професій, які збирається обрати кожен респондент. Передбачається якісна та кількісна обробка відповідей учнів на питання анкети.

2.3. Аналіз результатів дослідження особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії

Представимо отримані результати опитування учнів старших класів щодо показників їх готовності до усвідомленого професійного вибору та особистісних чинників, що впливають на даний процес та його результати. Використовуючи «Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF» (Sixteen Personafility Factor Questionnaire, 16PF) (Р. Кеттелл), ми отримали такі показники особистісних характеристик старшокласників (див. табл. Б.1. у додатку Б). Високі показники за фактором «А. Товариськість» мають 62,5% старшокласників, які відрізняються сформованими комунікативними якостями (63,6% хлопців та 61,5% дівчат). За фактором «В. Інтелект» високі показники

мають 54,2% старшокласників, які відрізняються логічним мисленням, схильністю до аналітичної діяльності (45,5% хлопців та 61,5% дівчат).

Емоційну витримку мають 37,5% учнів (36,4% і 38,5% дівчат), а в решти старшокласників виявлено низькі показники за фактором «С. Емоційна стійкість» (62,5%). Високі прояви за фактором «Е. Домінантність» встановлено у 41,7% учнів, а більш ні половина мають схильність до підкорення (58,3%). За фактором «F. Життєрадісність» більшість учнів мають високі показники (58,3%, а саме 64,5% хлопців і 61,5% дівчат). Вони легкі у спілкуванні, бадьорі, активні, оптимістично налаштовані щодо поточного і майбутнього життя. За фактором «G. Нормативність поведінки» 62,5% учнів мають високі прояви (приблизно однаково серед хлопців і дівчат), вони дотримуються правил соціуму, дисципліновані та чесні.

За фактором «H. Сміливість у соціальних контактах» високі прояви мають 54,2% учнів, однак решта – не сміливі, сором'язливі, пасивні у комунікативних контактах (45,8%, більшою мірою це стосується дівчат (53,8%)). За фактором «I. Чутливість» 45,8% учнів мають високі показники, а решта – відрізняються жорстокістю, не здатністю до емпатійного співпереживання іншим людям (63,6% хлопців та 46,2% дівчат).

За фактором «L. Підозрілість» 45,8% учнів підозріливо ставляться до інших людей, обережні у спілкуванні з ними (36,4% хлопців та більше половини дівчат (53,8%)). Фактор «M. Мрійливість» на високому рівні виявляється у 50% старшокласників (більшою мірою у дівчат (69,2%)). А до раціонального сприйняття дійсності схильні ще 50% опитуваних.

За фактором «N. Дипломатичність» більшість старшокласників мають високий рівень (62,5%), що проявляється подібно у хлопців (63,6%) і дівчат (61,5%). За фактором «O. Тривожність» високі прояви мають третина старшокласників, які схильні переживати з будь-якого приводу. До спокою і впевненості в собі схильні 62,5% учнів, які демонструють адекватні реакції реагування у різних ситуаціях.

За фактором «Q1. Сприйнятливність нового» високі оптимальні показники мають 58,3% учнів, однак також 41,7% старшокласників не володіють нестандартним мисленням і не поспішають пізнавати нове.

За фактором «Q2. Самостійність» виявлено перевагу високих показників у 62,5% старшокласників, які хоча й прислухаються до думки групи, але не підчиняються тотально впливу авторитарних осіб. Вони здатні відстояти свої інтереси. За фактором «Q3. Самоконтроль» високий рівень мають 62,5% старшокласників (63,6% хлопців і 61,5% дівчат).

Останній фактор «Q4. Напруженість» на високому рівні виявляється у 37,5% старшокласників, які демонструють зібраність, енергійність (36,4% хлопців і 38,5% дівчат). А решта учнів мають низькі показники, що вказує на їх розслабленість, не зібраність, пасивність.

Розглянемо особистісні характеристики учнів 9-11 класів (див. табл. Б.1. у додатку Б). Для учнів 9-го класу властиві як висока, так і низька товарицькість (по 50%), слабкі інтелектуальні здібності (58,3%), емоційна не стійкість (66,7%), підлеглість, залежність (66,7%), як життєрадісність, легковажність, так і песимізм (по 50%). Також дев'ятикласникам характерні такі особистісні якості, як нормативність поведінки (у 50%), сміливість у соціальних контактах (58,3%), емоційна вразливість, чутливість (66,7%), підозрілість (61,7%), мрійливість (66,7%), тривожність (50%), схильність до сприйнятливості нового (50%), недостатній самоконтроль та самостійність (по 50%) тощо.

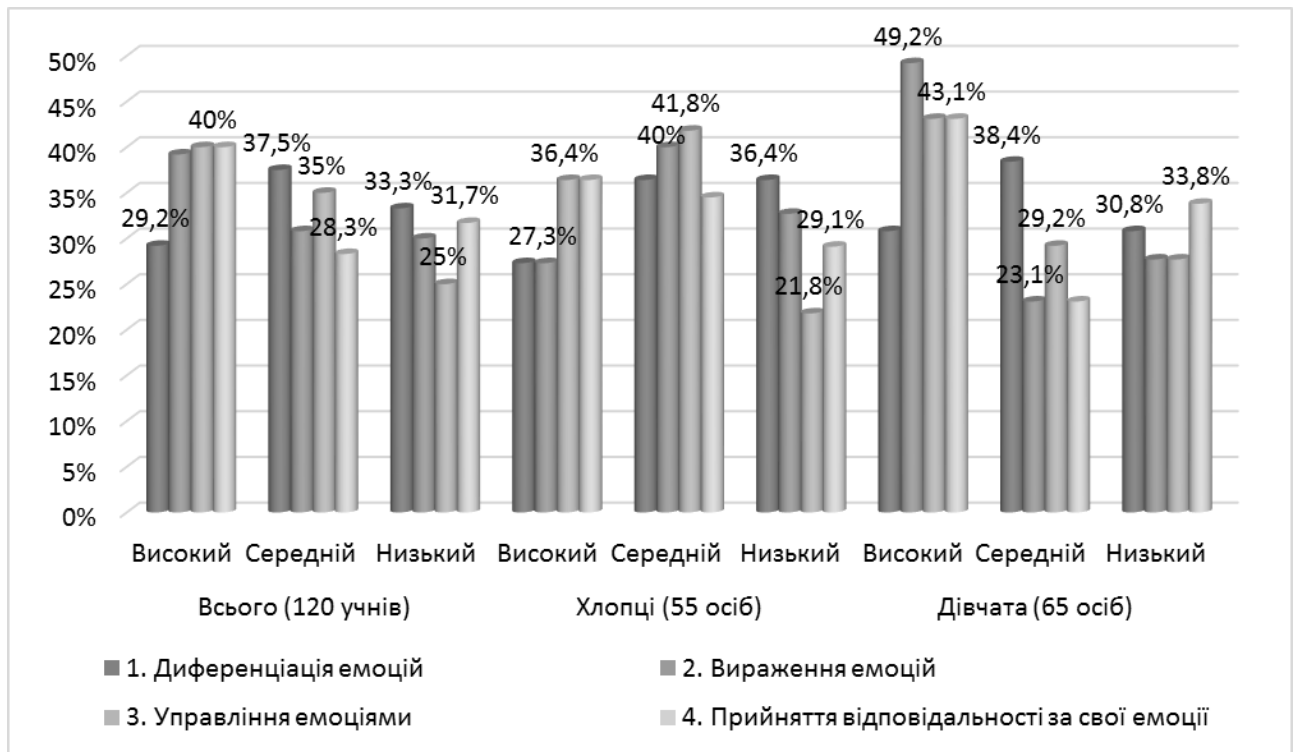
Порівнюючи із учнями 10-11 класів, учням 9-го класу більш властиві прояви емоційної не стійкості, мрійливості, низьких інтелектуальних здібностей. а для 10-класників переважно властиві значно вищі прояви товарицькості (73,3%), інтелекту (66,7%), емоційної стійкості (66,7%), життєрадісності (66,7%), нормативності поведінки (73,3%), раціонального підходу до життя (60%), низької тривожності (76,7%), високо сприйнятливості до нового (66,7%), самостійності суджень (73,3%).

Для учнів 11-го класу переважно властиві товарицькість (76,7%), високий інтелект (66,7%), емоційна стійкість (50%), домінантність (50%),

життєрадісність (66,7%), нормативність поведінки (76,7%), сміливість у соціальних контактах (50%). Однак вони менш емоційно вразливі, виявляють менше підозрливості у взаєминах з іншими (66,7%). Менше мріють, а більше діють на шляху досягнення своїх цілей (73,3%). Здатні до дипломатичного спілкування (76,7%), мають переважно низьку тривожність (73,3%). Сприйнятливі до нового (66,7%), самостійні (76,7%). Володіють високим самоконтролем (76,7%).

Порівнюючи результати опитування учнів 9-11 класів, помічаємо, що для 10-11-класників властиві більш стійкі та оптимальні особистісні якості, що допомагають їм прийняти свідоме рішення про власне майбутнє життя та професійну сферу самореалізації. Це вказує на потребу проведення психологічної розвивальної роботи із дев'ятикласниками, що спрямована на розвиток особистісних якостей, які сприяють усвідомленому вибору професії.

Використовуючи методику «Емоційна самосвідомість» (О. Власова), ми діагностували характеристики емоційної самосвідомості старшокласників, що допомагає учням краще розуміти себе та власні якості, усвідомлювати емоції, відповідальність за них і за поведінку, вміння управляти емоціями. Представимо отримані результати опитування старшокласників щодо вияву їх емоційної самосвідомості, що на нашу думку, є одним із їх особистісних чинників, що впливають на готовність до усвідомленого професійного вибору (рис. 2.4.). Високі оптимальні показники за шкалою диференціації емоцій властиві для третини опитуваних (29,2%). Ці учні вміють розпізнавати свої емоції, розуміють себе та ті почуття, переживання, що виникають у них в різних ситуаціях. Такі показники властиві більшою мірою для дівчат (30,8%), ніж для хлопців (27,3%). У виразній кількості старшокласників виявлено середній рівень здатності до диференціації емоцій (37,5%), а решта 33,3% респондентів мають низький рівень, о вказує на їх слабку здатність о розрізнення власних емоцій, не розуміння себе. Такі показники властиві для третини як хлопців (36,4), так і дівчат (30,8%).

Рис. 2.4. Характеристики емоційної самосвідомості старшокласників

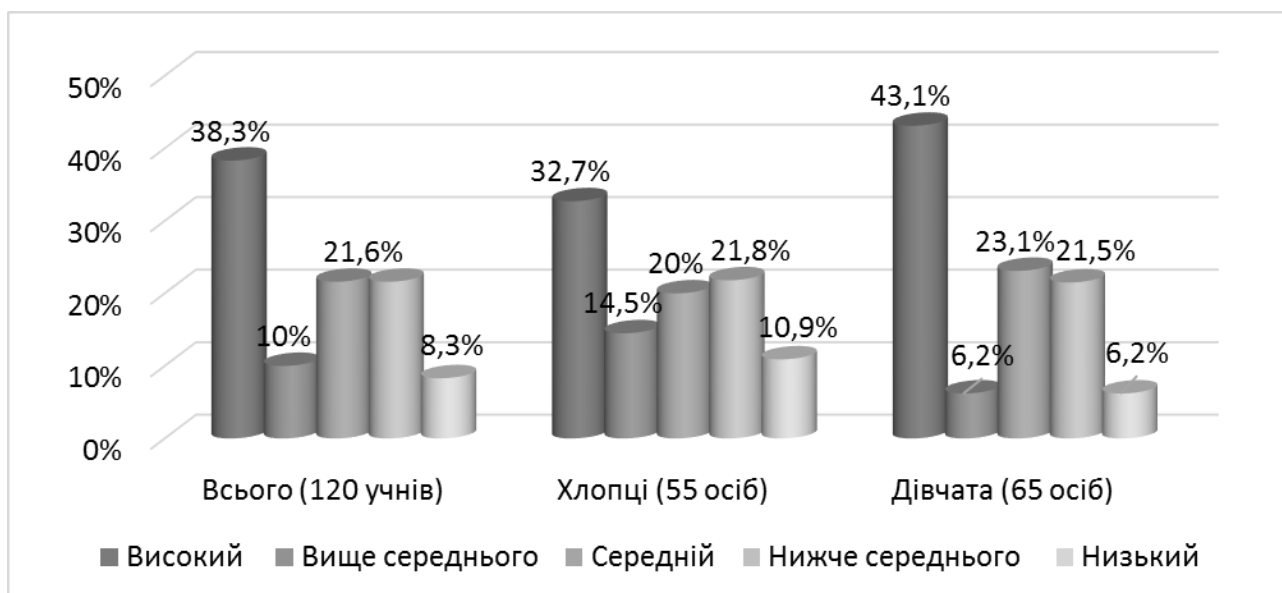
За шкалою вираження емоцій 39,2% старшокласників вміють адекватно проявляти, ширі і відкриті у власних емоціях. При цьому до щирості більш схильні дівчата (49,2%), ніж хлопці (27,3%). У третин респондентів виявлено середній рівень, і в ще в 30% – встановлено низький рівень. Не здатність до щирого та відкритого вираження емоцій властива для 32,7% хлопців і 27,7% дівчат.

Високий рівень здатності до управління своїми емоціями мають 40% старшокласників, що оптимально характеризує їх як вмілих при стримуванні негативних емоцій, врахуванні, щоб вони не заподіяли нікому шкоди. Високий рівень управління емоціями властивий для 36,4% хлопців і 43,1% дівчат. Можна припустити, що оскільки дівчата більш емоційні та обізнані з виявами своїх емоцій, що й управляти ними вони вміють краще. Середній рівень виявлено у 35% старшокласників, а решта 25% мають низький рівень, і відрізняються імпульсивністю, не стриманістю, дратівливістю, емоційною нестійкістю. Водночас помічаємо, що низький рівень здатності до управління емоціями також більше проявляється серед дівчат (27,7%), ніж у хлопців

(21,8%). Спостерігаючи за поведінкою старшокласниць, ми помітили, що вони більш вразливі, а тому частіше плачуть, виявляють невдоволення, коли щось не виходить, і також вони більше схильні до самокритики, що негативно впливає на їх емоційний фон самоствавлення та спілкування з іншими.

Прийняття відповідальності за власні емоції виявлено на високому рівні у 40% учнів (36,4% хлопців та 43,1% дівчат). Як бачимо, дівчата не тільки краще розрізняють емоції, але й приймають відповідальність за них. Водночас до низького рівня схильні 31,7% старшокласників, і знову ж таки тут більше дівчат, які мають ці показники (29,1% хлопців та 33,8% дівчат). Можна припустити, що хлопцям більш властиві середні прояви емоційності на прийняття відповідальності за свої емоції.

Загальні показники щодо сформованості емоційної самосвідомості старшокласників представлені на рис. 2.5.

Рис. 2.5. Загальні показники сформованості емоційної самосвідомості старшокласників

Відповідно до загальної шкали емоційної самосвідомості високий рівень властивий для 38,3% старшокласників (32,7% хлопців та 43,1% дівчат). Ці респонденти вміють розпізнавати власні емоції, гарно розуміти себе, щиро виявляти ці емоції у спілкуванні з іншими, керувати своїми емоційними

станами і приймати відповідальність за переживання. У 10% старшокласників виявлено рівень вище середнього, що також оптимально характеризує їх як емоційно свідомих (14,5% хлопців і 6,2% дівчат).

Середній рівень емоційної самосвідомості виявлено у 21,6% опитуваних (20% хлопців і 23,1% дівчат). Вони досить добре розуміють свої емоції, розпізнають їх, однак не завжди вміло управляють ними. Рівень нижче середнього так само виявлено у 21,6% старшокласників (майже однаково в хлопців та дівчат). А низький – мають 8,3% респондентів (10,9% хлопців і 6,2% дівчат). Ці опитувані не вміють щиро виявляти своїх емоцій, не приймають відповідальності за них та наслідки їх впливу на інших людей, не управляють власними емоціями, а тому складно уявляють свої здібності і можливості, недостатньо розуміють себе, свої потреби, інтереси тощо. Вважаємо, що низька емоційна самосвідомість є чинником, який гальмує розвиток готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії. А тому для підвищення вказаної готовності із ними слід провести психологічну роботу, що спрямована не тільки на професійне самовизначення і вибір професії, а й на формування необхідних особистісних якостей, емоційної самосвідомості, що допомагають старшокласникам краще пізнати себе і свої властивості, підібрати найбільш відповідну професію.

Представимо результати опитування учнів 9-го, 10-го та 11-го класів щодо проявів їх емоційної самосвідомості (див. табл. Б.2. у додатку Б). Високий рівень диференціації емоцій виявлено у 23,3% дев'ятикласників, у третини десятикласників (26,7%) і переважної більшості одинадцятикласників (43,3%). А низький рівень – навпаки більш властивий для учнів 9-го класу (41,7%), і для учнів 10-го класу (33,3%). Отже, старшокласники із 10-11 класів мають вищі прояви здатності до розуміння емоцій та власного стану. За шкалою вираження емоцій у третини дев'ятикласників (28,3%), та половини учнів 10-го та 11-го класів виявлено високий рівень, а низький – мають близько третини кожної з опитуваної груп.

Високу здатність до управління емоціями виявляють переважно одинадцятикласники (60%), майже половина десятикласників (46,7%) та значно менше дев'ятикласників (26,7%). Проте низьку здатність до управління емоціями, що проявляється в імпульсивності, не стійкості емоційних реакцій, мають третина дев'ятикласників (33,3%) і значно менше респондентів із 10-го і 11-го класів.

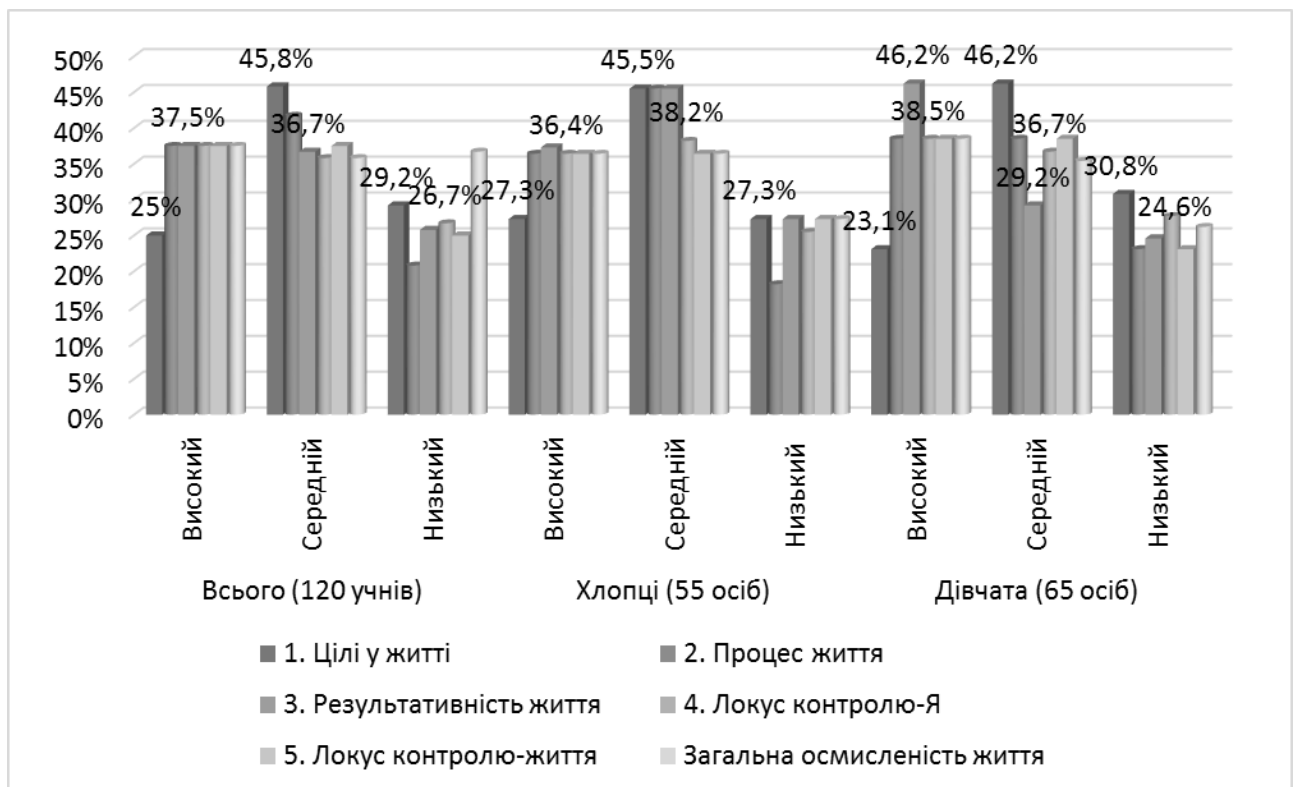
Високий рівень прийняття відповідальності за свої емоції виявляють 26,7% дев'ятикласників та по 53,3% учнів 10-го та 11-го класів. При цьому низький рівень відповідальності мають третина старшокласників у кожній із груп опитуваних. Відтак, серед учнів різних класів переважають високі показники емоційної самосвідомості в десятикласників та одинадцятикласників, а низький рівень – більшою мірою властивий для учнів 9-го класу.

За загальною шкалою емоційної самосвідомості високий рівень мають 26,7% дев'ятикласників, 46,7% десятикласників та 53,3% одинадцятикласників. Як бачимо, із збільшенням років навчання та старшим віком учнів підвищується й емоційна самосвідомість юнаків. Проте рівень нижче середнього виявляється в 23,3% учнів 9-го і 10-го класів та 16,7% учнів 11-го класу, що вказує на переважно знижені показники емоційної самосвідомості в учнів 9-го класу. Вважаємо, що для усвідомленого підходу до життя, виконуваної діяльності, до себе особистість має володіти високим рівнем емоційної самосвідомості, що допомагає краще розуміти себе та власні інтереси, прагнення й здібності. Відповідно до вказаного вважаємо доцільним провести із дев'ятикласниками психологічну розвивальну роботу, спрямовану на розвиток особистісних якостей та підвищення готовності до усвідомленого професійного вибору.

Використовуючи «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. Леонтьєва), отримано такі характеристики смисложиттєвих орієнтацій старшокласників (рис. 2.6.). Високий рівень за шкалою «Цілі у житті» мають 25% старшокласників, які мають стійкі та цікаві

цілі на майбутнє, що надають їх життю спрямованості, усвідомленості, наповненості. Однак у третини опитаних виявлено низькі бали за цією шкалою (29,25%), що вказують на їх схильність жити сьогоднішнім або й навіть вчорашнім днем. Високі оптимальні показники наявності цілей в житті притаманні для 27,3% хлопців та 23,1% дівчат, а низькі – для третини кожної опитуваних груп (27,3% і 30,8% відповідно).

За шкалою «Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя» високі бали мають 37,5% респондентів, які сприймають процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом. А низькі бали виявлено у 20,8% старшокласників, які виявляють незадоволеність своїм життям. При цьому третина опитуваних хлопців та дівчат мають оптимальні високі бали (36,4% і 38,5%), а низький – виявлено дещо менше серед хлопців.

Рис. 2.6. Смиложиттєві орієнтації старшокласників

За шкалою «Результативність життя чи задоволеність самореалізацією» високі бали виявлено у 37,5% старшокласників, які задоволені своїм життям, його продуктивністю. У 25,8% учнів виявлено низькі бали, що вказують на

незадоволеність прожитою частиною життя. При цьому високу задоволеність прожитим відрізком життя мають більшою мірою дівчат (46,2%), ніж хлопці (27,3%), а низькі бали проявляються у подібній кількості хлопців та дівчат (27,3% і 24,6% відповідно).

Високі бали за шкалою «локус контролю-Я (Я – господар життя)» мають 37,5% старшокласників, які сприймають себе як сильну особистість, здатну до вільного вибору, щоб побудувати власне життя відповідно до своїх цілей. Низькі бали, встановлені у 26,7% учні, свідчать про їх недовіру до себе, не впевненість у власних силах, щоб контролювати події власного життя. Високі оптимальні бали та здатність керувати своїм життям мають 36,4% хлопців і 38,5% дівчат, а низькі – також виявлено у подібній кількості опитаних цих груп (25,5% і 27,7%).

За шкалою «локус контролю-життя, чи керуваність життя» високі бали мають 37,5% старшокласників, які вважають, що людина може сама контролювати власне життя, вільно приймати рішення та втілювати їх. Низькі бали у 25% учнів свідчать про їх переконаність у даремності намагань контролювати власне життя, оскільки людина не може протистояти долі, а тому не має свободи вибору (у 27,3% хлопців і 23,1% дівчат).

За загальною шкалою осмисленості життя 37,5% старшокласників мають оптимальні високі показники, що характеризують їх як здатних до усвідомлення свого життя, його змісту, готових до свідомого вибору своїх цілей та докладання зусиль для їх втілення. Ці показники властиві для 36,4% хлопців і 38,5% дівчат. Вони вважають, що можуть самостійно управляти своїм життям. Низькі бали за загальною шкалою осмисленості мають 26,7% учнів, які не задоволені власним життям, не вважають себе господарем свого життя, не вірять у власні сили і можливості. Такі дані виявлено у 27,3% хлопців і 26,2% дівчат. Вважаємо, що для усвідомленого вибору професії старшокласники мають володіти високим рівнем осмисленості життя, а тому для підвищення їх готовності до свідомого професійного вибору з ними слід провести психологічну розвивальну роботу, що буде спрямована і на підвищення

усвідомленості, осмисленості власного життя, кращого пізнання власних сил і можливостей здійснювати вільний вибір та втілювати його в життя.

Представимо особливості прояву смисложиттєвих орієнтацій учнів 9-11 класів (див. табл. Б.3. у додатку Б). Наявність цілей в житті (високі бали за шкалою «Цілі у житті») властива для 16,7% учнів 9-го класу та по третині учнів 10-го та 11-го класів. А низькі – навпаки більш властиві для дев'ятикласників (33,3%), і меншою мірою виявлені в учнів 10-11 класів. Отже, учні 10-11 класів частіше мають чіткі цілі в житті, що надають осмисленості та цікавості самому життю.

За шкалою «Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя» високі бали мають третина учнів 9-го та 10-го класів та половина учнів 11-го класу. Ці учні сприймають процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом. А низькі бали встановлено переважно у десятикласників (30%), які виявляють незадоволеність своїм життям у поточному моменті.

Високі бали за шкалою «Результативність життя чи задоволеність самореалізацією» мають третина учнів 9-го та 10-го класів та 50% одинадцятикласників. Ці респонденти високо оцінюють продуктивність та осмисленість прожитої частини життя. Низькі бали (у 25% дев'ятикласників, 33,3% десятикласників і 20% учнів 11-го класу) вказують на незадоволеність прожитою частиною життя.

Високі бали за шкалою «локус контролю-Я (Я – господар життя)», що були виявлені у третини учнів 9-го та 10-го класів (по 33,3%) та 50% одинадцятикласників, вказують на уявлення респондентів про себе як про сильних особистостей, які мають свободу вибору, і здатні будувати своє життя відповідно до обраних цілей. Низькі бали переважно властиві для дев'ятикласників (30%), які мають низьку впевненість у власних силах, щоб контролювати події власного життя.

За шкалою «локус контролю-життя, чи керованість життя» високі бали мають 33,3% учнів 9-го класу, 40% учнів 10-го класу і 43,3% учнів 11-го класу. Ці респонденти вважають, що людині здатна контролювати своє життя, вільно

приймати рішення та втілювати їх. Низькі бали виявлено у 26,7% дев'ятикласників та по 23,3% учнів 10-11 класів. Ці учні не вірять у власні сили, а тому вважають, що людина не здатна сама щось змінити в житті, оскільки за неї все вирішує доля, обставини тощо.

За загальною шкалою осмисленості життя високі бали мають 33,3% учнів 9-го та 10-го класів і половина учнів 11-го класу, що оптимально характеризує їх як здатних до свідомого вибору, докладання зусиль для втілення своїх цілей в життя. У 30% дев'ятикласників, 26,7% учнів 10-го класу та 20% учнів 11-го класу виявляються низькі бали осмисленості життя, що вказує на потребу підвищення їх свідомого ставлення до життя, своїх сил і здібностей, можливостей досягати успіхів. Зважаючи, що серед дев'ятикласників найменше учнів із високим рівнем і третина респондентів мають низькі бали, саме з цими опитуваними слід провести психологічну розвивальну роботу, спрямовану на підвищення їх усвідомленого ставлення до життя та необхідності зробити правильний професійний вибір.

Використовуючи «Методику вивчення статусів професійної ідентичності» (А. Азбель), ми отримали наступні результати опитування старшокласників (рис. 2.7.). Переважна більшість старшокласників мають статус нав'язаної професійної ідентичності (29,2%), що вказує на їх схильність обирати професію під впливом авторитетної думки інших людей – батьків, учителів чи друзів. Така поведінка дає змогу на деякий час заспокоїти внутрішні переживання з приводу невизначеності власного майбутнього, однак зроблений таким чином вибір не гарантує повної відповідності обраної професії інтересам та здібностям самої особистості. Цей статус мають 27,3% хлопців та 30,8% дівчат, які погоджуються із авторитетною думкою інших, не приділяючи увагу самостійному вибору професії.

Рис. 2.7. Статуси професійної ідентичності старшокласників

Ще майже у третини опитаних старшокласників виявлено статус сформованої професійної ідентичності (28,3%), що є позитивним показником успішності їх професійного самовизначення та впевненості у вибраній професійній сфері майбутньої самореалізації. Ці учні мають стійку готовність до усвідомленого професійного вибору або ж уже його зробили і впевнені в ньому. У них виявляються стійкі знання про свої здібності та риси, виявляються цінності і життєві переконання щодо професійного життя. Оптимальний статус професійної ідентичності мають 29,1% хлопців і 27,7% дівчат, що вказує на те, що майже третина хлопців і дівчат готові до професійного вибору чи вже його зробили. Однак у решти опитуваних виявляються інші статуси, що вказують на їх неусвідомлене ставлення до необхідності здійснення правильного професійного вибору.

У 25,8% учнів виявлено невизначений статус професійної ідентичності, що характеризує їх як легковажних, не здатних до побудови чітких професійних цілей і планів. Ці старшокласники живуть одним днем, цікавляться задоволенням своїх поточних потреб та інтересів і не прагнуть займатися процесом професійного вибору. Такий статус професійної

ідентичності мають 29,1% хлопців та 23,1% дівчат, які недостатньо усвідомлюють важливість вибору майбутньої професії.

Статус мораторію (кризи вибору) властивий для 16,7% старшокласників (14,5% хлопців та 18,5% дівчат), які переживають складні емоції, досліджують альтернативні варіанти свого професійного розвитку, активно намагаються прийняти осмислене рішення щодо майбутнього, аналізують професійні сфери, де б могли знайти застосунок їх здібності і вміння. Ці респонденти приміряють на себе різні професійні ролі, намагаються дізнатися про різні спеціальності та способи оволодіння ними. І хоча статус мораторію супроводжується складними переживаннями, все ж він має позитивну перспективу, оскільки внаслідок адекватного переживання кризи вибору старшокласники найчастіше здійснюють адекватний вибір професії, і переходять до сформованої професійної ідентичності.

Загалом, порівнюючи результати опитування хлопців і дівчат, помічаємо, що близько третини з них мають оптимальний статус сформованої професійної ідентичності (29,1% і 27,7%), разом з цим серед хлопців на 6% більше учнів мають невизначений статус, а переживання мораторію – більш властиве для дівчат (на 4%). І також нав'язана професійна ідентичність дещо частіше властива для дівчат (на 3,5%). Отже, можна зробити висновок, що хлопці частіше поводяться легковажно, і не надають великого значення проблемі професійного вибору, а дівчата або ж намагаються її вирішити, шукають себе у різних професійних сферах, долаючи кризу вибору, або погоджуються із думкою авторитетних людей.

Проаналізувавши відповіді опитуваних учнів та учениць, розглянемо особливості сформованості професійної ідентичності в респондентів за класами навчання (див. табл. Б.4. у додатку Б). Невизначений статус професійної ідентичності виявлено у третини учнів 9-го класу, 20% учнів 10-го класу та 16,7% учнів 11-го класу. Ці респонденти не мають стійких професійних цілей та планів, і навіть не намагаються їх сформулювати. Часто таке легковажне ставлення до професійного вибору демонструють учні, батьки яких не

цікавляться професійними інтересами дітей, не виявляють уваги до їх професійного майбутнього. Логічно, що одинадцятикласників найменше учнів із недостатньою усвідомленістю важливості вибору майбутньої професії. а серед дев'ятикласників таких учнів – аж третина, адже вони вважають, що у них ще два роки попереду, щоб мати змогу вирішити це питання. Однак, на нашу думку, за умови якомога ранішого професійного вибору у школі ці учні мали б змогу спрямувати свої зусилля на якісну підготовку до вступу у престижний заклад вищої освіти, формування певних особистісних рис, що є професійно важливими для майбутньої професії. На жаль, вони втрачають таку можливість через власний не серйозний підхід до професійного вибору.

Нав'язана професійна ідентичність переважно проявляється у десятикласників та одинадцятикласників (по 33,3%), і значно менше властива для учнів 9-х класів (25%). Ці учні вибрали професійний шлях не на основі врахування своїх здібностей і вмінь, а прислухавшись до авторитетної думки інших (батьків, учителів чи друзів). Для учнів 10-х і 11-х класів цей статус є доволі зрозумілим, оскільки вони стоять на порозі дорослого життя, і повинні мати професійний вибір, щоб надалі продовжувати навчання у ЗВО. Від них насамперед не тільки очікується чіткість позицій щодо власних професійних уподобань (в ідеальному варіанті), але й часто вимагається батьками, щоб дитина все ж таки визначилась, куди вступати (особливо у випадку, коли батьки фінансують її подальше навчання). І тут криється небезпека, адже часто батьки, оплачуючи навчання дитині, вимагають вступати на ті спеціальності і заклади вищої освіти, які допомагають їм самим задовольнити власні амбіції та очікування від дитини, однак без врахування її інтересів та здібностей. Внаслідок цього наприкінці першого-другого курсів у ЗВО багато студентів полишають навчання, не справляючись із іспитами та заліками, втрачаючи інтерес до професії. Запобігти цій проблемі можна, тільки враховуючи інтереси і здібності, вміння і навички юнака чи дівчини, прислухаючись до їх думки щодо власного професійного майбутнього. Саме тому профорієнтаційна робота із старшокласниками щодо усвідомленого професійного вибору у школі має

здійснюватися психологом не тільки з учнями, але і з їх батьками, щоб пояснити їм наслідки неправильно зробленого дитиною вибору професії.

Статус мораторію, що вказує на кризу вибору, виявляється більшою мірою у десятикласників (20%), ніж в учнів 9-го (16,7%) і учнів 11-го (13,3%) класів. Отримані результати є доволі логічними, оскільки дев'ятикласники ще не надто замислюються над вибором професії, і тільки окремі з них намагаються прийняти свідоме рішення, вивчають можливі сфери реалізації, примірюють на себе професійні ролі. А в 11 класі від учнів уже вимагається мати сформовані погляди на майбутню професію, тому вони або вже мають сформовану професійну ідентичність, або ж погоджуються із вибором батьків чи друзів і мають нав'язану ідентичність.

Найбільш оптимальний статус – сформована професійна ідентичність, яка виявляється у 25% дев'ятикласників, 26,7% десятикласників, і переважної більшості учнів 11-го класу (36,7%). Ці старшокласники готові зробити усвідомлений вибір професії або вже зробили його і впевнені у правильності прийнятого рішення. Вони добре знають про свої здібності і риси, мають сформовані професійні цінності і світоглядні переконання. Цей статус ідентичності позитивно характеризує учнів як здатних до наполегливого навчання і оволодіння обраною професією, а також вказує на їх спрямованість до самореалізації в обраній професійній сфері.

Отже, серед учнів 9-го класу найбільша кількість опитаних мають невизначений статус ідентичності (33,3%), а оптимальний статус формованої ідентичності виявляється тільки у 25%. В учнів 10-го класу третина мають нав'язану професійну ідентичність і по 20% респондентів мають невизначений статус і мораторій (кризу вибору). При цьому 26,7% учнів 10-го класу мають сформовану професійну ідентичність і готові до професійного вибору.

А серед респондентів 11-го класу найбільше учнів мають сформовану професійну ідентичність (36,7%), ще у третини виявлено нав'язану ідентичність (33,3%), і решта респондентів мають або ж статус мораторію і знаходяться у стані переживання кризи вибору, що найбільш ймовірно перейде

до статусу сформованої професійної ідентичності, або володіють невизначеним статусом і демонструють несерйозність і безвідповідальність при вирішенні проблеми професійного вибору.

Загалом найбільш не усвідомлений підхід до необхідності професійного вибору демонструють дев'ятикласники, серед яких третина учнів мають невизначений статус професійної ідентичності і не замислюються про майбутній професійний шлях. Тому з цими учнями слід провести психологічну розвивальну роботу, спрямовану на активізацію їх усвідомлення необхідності правильного вибору професії, оптимізацію особистісних якостей, необхідних для адекватного визначення власного майбутнього.

Застосовуючи «Опитувальник для визначення професійної готовності» (Л. Кабардова), ми отримали наступні переваги старшокласників щодо виборів ними сфер професійної діяльності (рис. 2.8.).

Рис. 2.8. Професійні переваги старшокласників

Проаналізувавши вміння, відчуття та переважні прагнення старшокласників у різних сферах професійної діяльності, ми визначили наступні вподобання учнів у майбутніх професіях учнів. Переважною в опитуваних старшокласників є професійна сфера «людина – людина» (37,5%), вони надають перевагу спілкуванню з людьми, наданню їм допомоги і послуг,

навчання, лікування тощо. Цю сферу професійної діяльності обирають 36,4% хлопців та 38,5% дівчат.

Наступна за значимістю для опитуваних старшокласників сфера «Людина – знакова система» (у 29,2%). Ці учні надають перевагу роботі з інформацією, із різними знаковими системами, текстами, програмами, вміло володіють програмуванням, зміною текстових повідомлень тощо. До такої роботи прагнуть 21,8% хлопців та 35,4% дівчат.

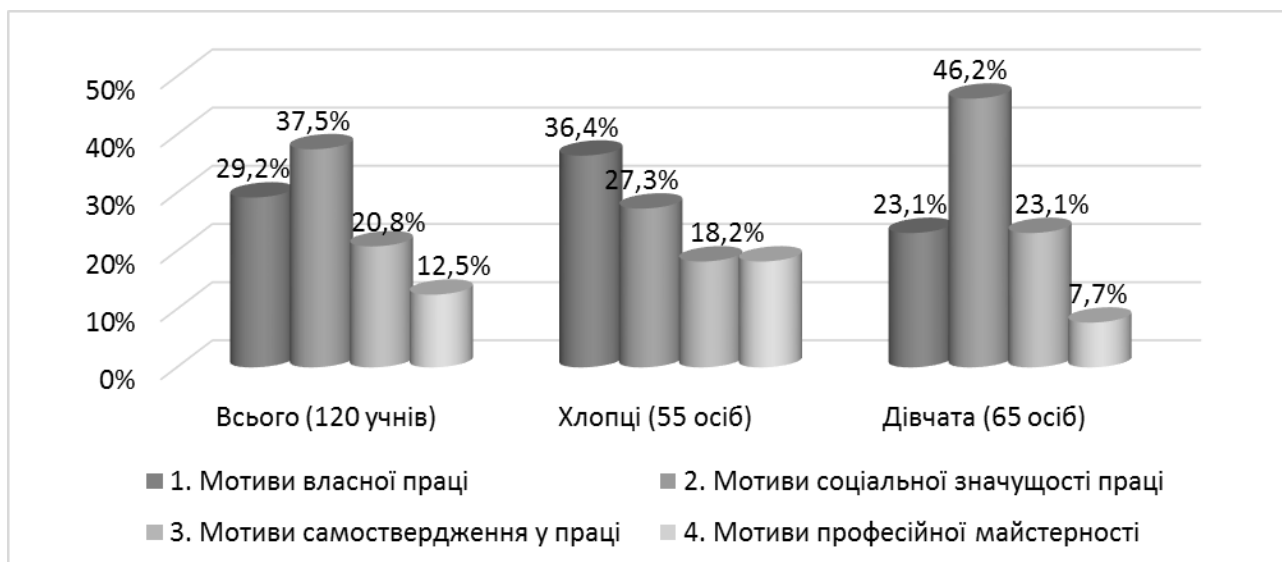
Професійна сфера «Людина – Техніка» виявляється у планах 18,3% старшокласників (більшою мірою серед хлопців (29,1%), і менш властива для дівчат (9,2%). Професійна сфера «людина – природа» не популярна у сучасних старшокласників, її обирають 8,3% учнів (9,1% хлопців та 7,7% дівчат). Професійна сфера «людина – художній образ» також обирається дуже обмеженим колом учнів (6,7%), дещо вище серед дівчат (9,2%), і майже не властива для хлопців (3,6%).

Отже, серед професійних вподобань сучасних старшокласників переважають три сфери професійної діяльності «Людина – людина» (37,5%), «Людина – Знакова система» (29,2%) і «Людина – Техніка» (18,3%). Хлопці мають перевагу всіх трьох названих сфер, а дівчатам більше подобаються сфери роботи із знаковою системою і з людьми.

Представляємо результати опитування учнів, які навчаються у 9-11 класах, за допомогою табл. Б.5. (у додатку Б.), де вказуємо на переважні сфери професійної діяльності старшокласників. В респондентів з 9 класу переважними є такі сфери професійної діяльності, як «Людина – людина» (40%), «Людина – знакова система» (28,3%). Ще для 11,% учнів характерні вподобання професійної сфери «Людина-Техніка». Для учнів 10-го класу переважним є вибір професійної сфери «Людина – техніка» (33,3%), «Людина – Знакова система» (26,7%), і «Людина – Людина» (20%). А серед одинадцятикласників виявляються переважні професійні сфери «Людина – людина» (50%), «Людина – знакова система» (33,3%), «Людина- Техніка»

(16,7%). Отже, в кожній з опитаних груп спостерігаються свої переваги професійних сфер.

Продовжуючи досліджувати професійні вибори старшокласників, ми провели методику «Професійна мотивація учня» (Л. Верещагіна), за якою отримали такі результати опитування (рис. 2.9.).

Рис. 2.9. Мотиви професійної діяльності старшокласників

Переважною в опитуваних старшокласників мотивація соціальної значущості праці (у 37,5%), ці учні прагнуть до професійної діяльності, яка буде приносити людям користь. До цієї мотивації більше схильні дівчат (46,2%), ніж хлопці (27,3%).

Також третина старшокласників обирають мотиви власної праці (29,2%), що передбачає досягнення своїх цілей у праці, задоволення своїх матеріальних потреб. До такої мотивації прагнуть третина хлопців (36,4%) і значно менше дівчат (23,1%).

Ще у 20,8% учнів виявлено прагнення до мотивів самоствердження у праці (18,2% хлопців та 23,1% дівчат). Вони не тільки обирають професію, яка буде відповідати їх здібностям і вмінням, а й допоможе розвивати потенціал, надасть змогу повною мірою реалізувати свої вміння і здібності у роботі.

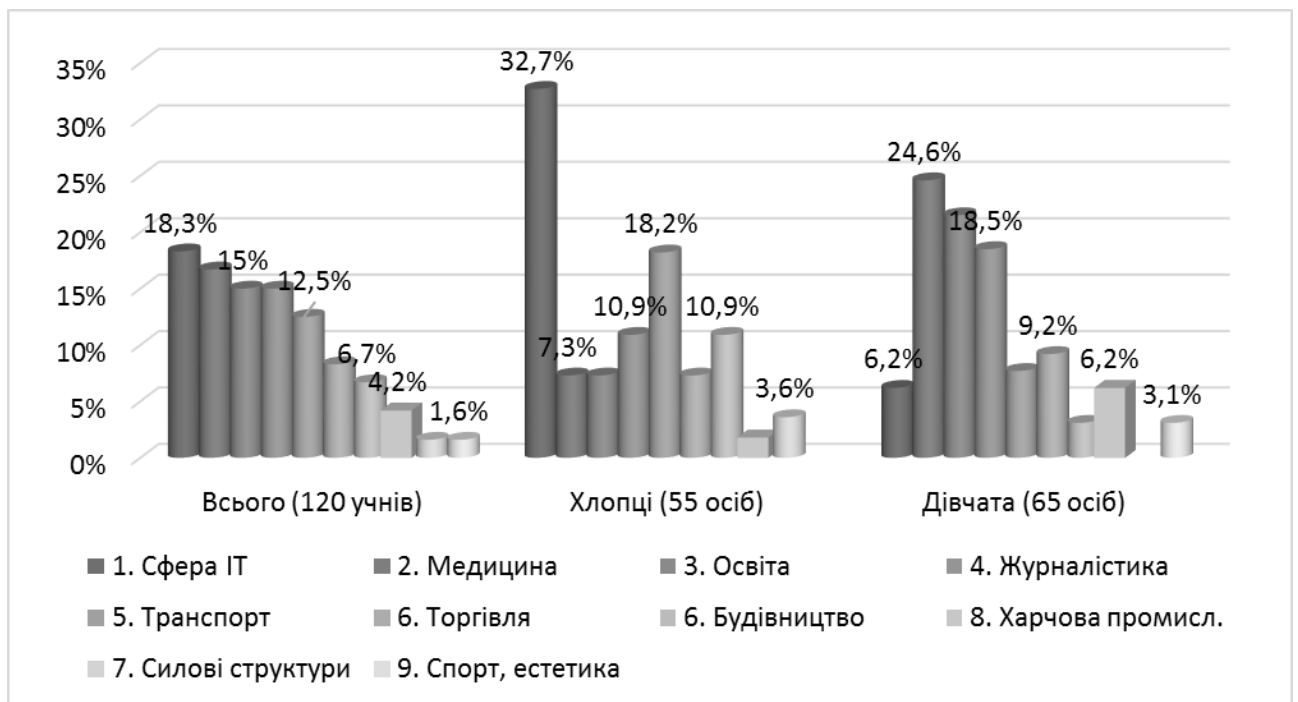
Найменше серед опитуваних старшокласників було обрано мотивації професійної майстерності (12,5%), що виявляється частково у хлопців (18,2%) і

менше у дівчат (7,7%). Очевидно, що мало учнів обирають професію, щоб стати в ній майстром, адже в нестабільному світі складно спрогнозувати, що буде наступні 20-30 років, і чи зможе людина втриматися на роботі в межах однієї професійної сфери.

Аналізуючи мотиви професійної діяльності в учнів 9-11 класів, помічаємо, що більшість старшокласників обирають мотивацію власної праці та соціальної значущості праці (див. табл. Б.6. у додатку Б). Для учнів 9-го класу переважною є мотивація власної праці і задоволення власних матеріальних потреб (41,7%), ще 25% учнів надають перевагу мотивації соціальної значущості праці. По 16,7% мають мотиви самоствердження у праці і мотиви професійної майстерності. Десятикласники надають перевагу мотивам соціальної значущості праці (50%), ще по 16,7% учнів мають вияви мотивів власної праці, мотивів самоствердження і мотивів професійної майстерності. Для учнів 11-го класу також переважною є мотивація соціальної значущості праці (50%), ще у третини спостерігається мотивація самоствердження у праці (33,3%), і решта 16,7% мають мотиви власної праці.

Отже, для учнів 10-11 класів переважні мотиви соціальної значущості праці, вони прагнуть займатися суспільно корисною працею, приносити людям користь. А для учнів 9-го класу виразно властиві мотиви власної праці та орієнтація на задоволення своїх матеріальних потреб. Значно нижче у дев'ятикласників, ніж в інших старшокласників (на 25%), виявляються мотиви соціальної значущості праці. Зважаючи на те, що кожна людина проживає в соціумі, то для успішної самореалізації в суспільстві, їй важливо виконувати роботу, яка не тільки буде приносити задоволення і гроші, а й бути корисною для інших. Тому вважаємо, що для більш усвідомленого професійного вибору дев'ятикласники мають познайомитися із особливостями здійснення професійної діяльності у різних сферах, відчуті її суспільну значимість.

Застосовуючи анкету «Ваш Вибір професії», ми отримали наступні результати щодо переважних виборів старшокласниками своїх видів професійної діяльності в майбутньому (рис. 2.10).

Рис. 2.10. ТОП обраних професій старшокласників

Аналізуючи відповіді старшокласників на питання анкети, ми встановили, що більшість з них мають професійні плани, вже зробили професійний вибір (переважно це були учні 10-11 класів) та досить впевнені у своєму виборі. Щодо чинників впливу, то найбільший вплив на професійний вибір старшокласників здійснюють батьки, адже багато учнів планують вступати до різних закладів вищої освіти на комерційній основі, а тому є залежними від фінансової спроможності і підтримки батьків.

Найчастішими професіями сучасних старшокласників виявились професії у сфері ІТ: програміст, тестувальник, розробник інформаційного забезпечення – 18,3% від загальної кількості опитаних (32,7% хлопців і 6,2% дівчат). Також досить популярними виявились професії у сфері медицини: лікар, медсестра, фізіотерапевт, косметолог (16,7% старшокласників). Переважно ці професії обирали дівчата (24,6%), ніж хлопці (7,3%). Для 15% старшокласників властиві вибори професій у сфері освіти: педагог (вчитель і вихователь, викладач); психолог; корекційний педагог; логопед. Також тут більше дівчат, які обирають ці професії (21,5%), ніж хлопців (7,3%). Ще у 12,5% учнів виявлено вибір професій у сфері транспортного забезпечення – водії, експедитори, відділ

логістики, оператори служби контролю. Ці професії частіше обираються хлопцями (18,2%), ніж дівчатами (7,7%).

Крім того, учні вказали на вибір професій у сфері журналістики: фоторепортер, блогер, ведучий новин, журналіст друкованих видань, інтерв'юер, редактор, відеооператор (15%). Зазначимо, що багато опитуваних вказали на вибір професії блогера, інтернет-журналіста, який буде висвітлювати актуальну інформацію. Вважаємо, що у зв'язку із дистанційним форматом навчання та зростанням ролі інтернету в сучасному суспільстві вибір таких професій серед учнів є досить очікуваним. Інша справа, що процес підготовки таких фахівців ще недостатньо сформований у закладах вищої освіти, а займатися дійсно журналістською справою, як вона є, опитувані учні не готові. Тому маємо сумнів щодо впевненості старшокласників в обраній професії у сфері журналістики, що визначалася на хвилі модного нині інформаційного підйому у соціальних мережах.

Решта обраних професій були не настільки поширеними серед старшокласників, які обирали: професії у сфері торгівлі (обладнанням, послугами, товарами): менеджери з продаж, керівники відділів з продаж (8,3%), що приблизно однаково виявляється в хлопців (7,3%) і дівчат (9,2%); професії у сфері будівництва: архітектор, інженер-конструктор, будівельник, водій крана (6,7%), що виразніше виявляються в хлопців (10,9%), ніж у дівчат (3,1%); професії харчової промисловості – кухарі, шеф-повар, технолог, пекар (4,2%), більше серед дівчат (6,2%), ніж хлопців (1,8%). Ще учні обирали професії у сфері силових структур та екстремальної діяльності: службовець МНС, військовий, спортсмен-альпініст (1,6%), виявлено тільки у хлопців (3,6%). І найменше були обрані професії у сфері спорту, естетики, стилю, танців – перукар, майстер манікюру; спортсмен, тренер у спортивному клубі (1,6%), виявлено тільки серед дівчат (3,1%).

Серед учнів 9-11 класів виявлено такі вибори професій (див. табл. Б.7. у додатку Б). Для учнів 9-го класу переважними є вибори професій у сфері медицини (21,7%), журналістики (23,3%), транспортного забезпечення (15%), і

торгівлі (10%). Учні 10-го класу переважними є вибори професій у сфері ІТ (26,7%), освіти (20%), транспортного забезпечення (20%), будівництва (20%). Для учнів 11-го класу характерні вибори професій у сфері ІТ (33,3%), медицини та освіти (по 23,3%). Загалом порівнюючи ці результати із даними опитування щодо професійних переваг за опитувальником Л. Кабардової, помічаємо певну відповідність обраних учнями професій із сфери ІТ та із сфери журналістики із типом «Людина – знакова система», професій у сфері освіти і медицини із типом «Людина – людина». Навіть в учнів, які обрали професії у сфері транспорту і будівництва, спостерігаються прояви типу «Людина – Техніка». Отже, можна зробити висновок, що у більшості старшокласників професійний вибір здійснено адекватно, що відповідає рекомендованим типам професійних сфер. Водночас, аналізуючи професійні плани і наміри учнів 9-го класу, спостерігаємо нестійкість їх уявлень про власне майбутнє, що вказує на потребу проведення з ними психологічної розвивальної роботи, спрямованої на підвищення рівня усвідомлення необхідності правильного професійного вибору, розвитку особистісних рис, потрібних для успішної професійної діяльності в обраній сфері діяльності.

Для вивчення особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії були використані методи математичної статистики, а саме: кореляційний аналіз (критерій Пірсона), таблиці сполученості та порівняльний аналіз (критерій Стьюдента). На першому етапі завдяки кореляційному аналізу були виокремлені особистісні профілі старшокласників на основі чотирьох статусів професійної ідентичності. Усі статистично значущі кореляційні зв'язки подані нижче у таблицях, загальна кореляційна матриця представлена у Додатку В.

Виявлені кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та особистісними характеристиками старшокласників наведено у таблиці 2.2. За отриманими результатами невизначений стан професійної ідентичності має певні кореляційні зв'язки з особистісними характеристиками старшокласників, а саме: нормативністю поведінки (0,50), підозрілістю (-0,52), тривожністю

(0,59), самоконтролем (-0,50) та напруженістю (-0,51). Таким чином, невизначена ідентичність характеризується тим, що індивід ще не сформував чітких поглядів на професійний вибір, однак все ж дотримується нормативності поведінки та проявляє терпимість, відсутність заздрості та підозрливості. Ця людина розслаблена, має низьку мотивацію щодо планування і побудови власного майбутнього.

Таблиця 2.2.

Кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та особистісними характеристиками старшокласників

Особистісні характеристики старшокласників		Статуси професійної ідентичності			
		Невизначений стан професійної ідентичності	Нав'язана професійна ідентичність	Мораторій (криза вибору)	Сформована професійна ідентичність
1 6 P F	Товариськість		0,51		
	Інтелект		0,51	0,53	0,57
	Емоційна стійкість		-0,50		
	Домінантність		-0,54		
	Життєрадісність				
	Нормативність поведінки	0,50		-0,51	
	Сміливість у соціальних контактах			0,53	0,56
	Чутливість				
	Підозрливість	-0,52			
	Мрійливість		0,53		
	Дипломатичність				
	Тривожність	0,59		0,53	0,54
	Сприйнятливність нового			0,55	
Самостійність		-0,50		0,56	

	Самоконтроль	-0,50			0,57
	Напруженість	-0,51	0,55	0,54	0,50

* рівень статистичної значущості $p < 0,05$

Між тим, людина з невизначеним статусом професійної ідентичності має підвищений рівень тривожності, іноді проявляє невпевненість в собі, внутрішню конфліктність уявлень про себе, знижений самоконтроль щодо власних почуттів та майбутніх цілей. В певному сенсі можна зазначити, що цей старшокласник характеризується непостійністю, схильністю до уникнення відповідальності, має слабку організованість. Тобто невизначений статус професійної ідентичності притаманний достатньо незрілій особистості, з непокєднуваними особистісними характеристиками та відсутністю чіткої особистісної структури.

Слід зазначити, що нав'язана ідентичність ще пояснюється як дострокова, передчасна ідентичність, тобто індивід включився у відповідну систему цінностей, але зробив це не самостійно, а на основі чужих думок, наслідуючи чужий приклад або авторитет. Нав'язана професійна ідентичність має достатньо велику кількість кореляційних зв'язків з особистісними характеристиками, а саме: з товариськістю (0,51), інтелектом (0,51), емоційною стійкістю (-0,50), домінантністю (-0,54), мрійливістю (0,53), самостійністю (-0,50) і напруженістю (0,55). Старшокласники, які мають нав'язану професійну ідентичність, проявляють товариськість, добродушність, уважність до людей, терпимість до критики. Вони мисленнево розвинені та здатні досить швидко навчатися, мають розвинену орієнтованість на свій внутрішній світ, однак не можуть внутрішні ідеї втілити у реальність. Можливо, саме тому в старшокласників із зазначеним типом ідентичності спостерігається підвищена напруженість, в певному сенсі, це може бути пов'язано з їх низькою мотивацією та лінню. Такі учні проявляють низьку толерантність до неприємних зовнішніх соціальних впливів, схильні до мінливості настрою,

дратівливості. Вони здатні до підпорядкованості авторитету інших людей, наприклад, батьків або старших друзів, родичів. Переважно сором'язливі, схильні поступатися іншим, проявляють залежність, відсутність самостійності, особливо при прийнятті важливих та відповідальних рішень.

Для статусу «мораторій» притаманне те, що індивід перебуває у процесі нормативної кризи самовизначення, вибираючи з численних варіантів розвитку той єдиний, який може вважати своїм. Цей статус професійної ідентичності кореляційно пов'язаний з наступними особистісними характеристиками: інтелект (0,53), нормативність поведінки (-0,51), сміливість у соціальних контактах (0,53), тривожність (0,53), сприйнятливність нового (0,55), напруженість (0,54). Старшокласникам із зазначеним статусом професійної ідентичності притаманне абстрактне мислення, кмітливість, прямолінійність, наївність, прагнення знайомитися та вчитися новому в оточуючих людей. Такі особистості бажають дізнаватися нове, у них розвинена критичність мислення, вони прагнуть реалізувати інтелектуальні здібності, проявляються схильність до аналізу. Між тим, все це сполучається з тривожністю, напруженістю та іноді з проявами асоціальної поведінки. Ймовірно це пов'язано саме з тим новим, до якого прагнуть особистості у період кризи ідентичності, тому для них характерні вразливість, непостійність, постійний пошук сенсу в житті та свого місця в ньому. Іноді під впливом бажання знайти себе та відчути свою унікальність, людина схильна до уникнення виконання групових вимог і норм, проявляє безпринципність у досягненні власних цілей.

Сформована професійна ідентичність характеризується як зріла ідентичність, коли криза завершена та індивід перейшов від пошуку себе до практичної самореалізації. Така ідентичність пов'язана з певними особистісними характеристиками, а саме: з інтелектом (0,57), сміливістю в соціальних контактах (0,56), тривожністю (0,54), самостійністю (0,56), самоконтролем (0,57) і напруженістю (0,50). Старшокласникам із зазначеним статусом професійної ідентичності притаманний високий рівень інтелектуальних здібностей, критичність мислення та аналітичні здібності.

Вони сміливі у контактах з оточуючими людьми, проявляють активність, схильність до ризику, не бажають залишатися в тіні, виборюють своє місце під сонцем. Такі особистості схильні надавати перевагу власним рішенням, вони незалежні, дотримуються обраного шляху, самостійні в прийнятті рішень і власних діях, гарно контролюють себе і свої вчинки. Незважаючи на прояви зрілості особистості, старшокласникам із сформованою професійною ідентичністю притаманна тривожність та напруженість. На наш погляд, це є проявом нормальної тривоги, яка допомагає адаптуватися до різних ситуацій. Вона зростає в умовах високої суб'єктивної значущості вибору людини та актуалізує її сили, спрямовує на подолання чиннику, який спровокував тривожність.

Далі у таблиці 2.3. подані статистично значущі кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та характеристиками емоційної самосвідомості у старшокласників.

Таблиця 2.3.

Кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та характеристиками емоційної самосвідомості старшокласників

Емоційна самосвідомість	Статуси професійної ідентичності			
	Невизначений стан професійної ідентичності	Нав'язана професійна ідентичність	Мораторій (криза вибору)	Сформована професійна ідентичність
Диференціація емоцій			-0,51	
Вираження емоцій		0,51		
Управління емоціями				0,50
Прийняття відповідальності за свої емоції	-0,50			

Загальна шкала емоційної самосвідомості		0,50	0,51	0,53
---	--	------	------	------

* рівень статистичної значущості $p < 0,05$

Результати, що зазначені у таблиці, свідчать про те, що між характеристиками емоційної самосвідомості та статусами професійної ідентичності виявлена невелика кількість кореляційних зв'язків на статистично значущому рівні. Невизначений стан професійної ідентичності має негативний кореляційний зв'язок з показником емоційної самосвідомості «прийняття відповідальності за свої емоції» (-0,50). Таким чином, можемо зазначити, що при відсутності професійних цілей у старшокласників, їм притаманна відсутність прагнення брати на себе відповідальність за свої емоції. Тобто така людина може не усвідомлювати, що вона відчуває і чому реагує саме так на ту чи іншу ситуацію.

Нав'язана професійна ідентичність позитивно пов'язана з вмінням виражати емоції (0,51) і з загальною шкалою емоційної самосвідомості (0,50). Вираження емоцій – дуже важливе з еволюційної точки зору вміння, що допомагає людині не лише позначати свій власний стан, а й розпізнавати, що відчуває інша людина. Також зв'язок з загальною шкалою емоційної самосвідомості свідчить, що людина з нав'язаною професійною ідентичністю має досить розвинену емоційну свідомість, яка, швидше за все, допомагає пристосуватися до інших людей.

Мораторій як статус професійної ідентичності має два статистично значущих кореляційних зв'язки з характеристиками емоційної самосвідомості: диференціація емоцій (-0,51) і загальна шкала емоційної самосвідомості (0,51). Негативний зв'язок з показником «диференціації емоцій» свідчить, що людина, з професійною ідентичністю за статусом «мораторій» не вміє відрізнити свої та чужі емоції, розуміти та приймати їх. Однак позитивний зв'язок із загальним показником емоційної самосвідомості свідчить про те, що загалом

старшокласники із зазначеним статусом професійної ідентичності мають достатньо розвинену емоційну свідомість. Таким чином, можемо говорити, що взагалі респонденти розуміють свої емоції та оточуючих людей, вміють їх контролювати, однак саме відрізнити емоційну забарвленість їм складно.

Сформована професійна ідентичність також має два позитивних кореляційних зв'язки з характеристиками емоційної самосвідомості: управління емоціями (0,50) і загальна шкала емоційної самосвідомості (0,53). Таким чином, старшокласники зі сформованою професійною ідентичністю мають розвинений самоконтроль щодо власних емоційних станів. Також позитивний зв'язок зі шкалою емоційної самосвідомості свідчить про наявність у респондентів адекватної емоційної експресії. Це допомагає підтримувати гарне міжособистісне спілкування та професійно орієнтовані відносини.

В таблиці 2.4. представлені статистично значущі кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності старшокласників та їх смисложиттєвими орієнтаціями.

Таблиця 2.4.

Кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та смисложиттєвими орієнтаціями старшокласників

Смисложиттєві орієнтації	Статуси професійної ідентичності			
	Неви значе ний стан проф есійн ої ідент ично сті	Нав' язана проф есійн а ідент ичність	Мо рат орі й (кр иза виб ору)	Сфор мова на проф есійн а ідент ичність
Цілі у житті	-0,50		0,51	0,64
Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя	-0,52			0,52
Результативність життя чи задоволеність самореалізацією			-0,50	0,50

Локус контролю-Я (Я – господар життя)		-0,50		
Локус контролю-життя, чи керованість життя	-0,54	-0,51		
Загальна осмисленість життя				0,58

* рівень статистичної значущості $p < 0,05$

У таблиці вище зазначені результати кореляційного аналізу, які свідчать, що між статусами професійної ідентичності та смисложиттєвими орієнтаціями існують статистично значущі кореляційні зв'язки. Невизначений статус професійної ідентичності негативно пов'язаний з показниками смисложиттєвих орієнтацій: «цілі у житті» (-0,50) та «процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя» (-0,52). Тобто у цих старшокласників відсутні у житті цілі на майбутнє, які надають їх життю осмисленості, спрямованості і часової перспективи, вони живуть сьогоднішнім або вчорашнім днем. Також вони не мають особливого інтересу до життя, можуть проявляти незадоволеність своїм життям. Це може бути пов'язано з їх переконаністю у тому, що життя людини непідвладне свідомому контролю (-0,54).

Старшокласники з нав'язаною професійною ідентичністю також впевнені, що людині не дано контролювати своє життя та вільно приймати рішення, і втілювати їх у життя, вони переконані у тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю (-0,51). Також старшокласники не вважають себе сильною особистістю, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей (-0,50), тому приймають на віру думки та поради оточуючих людей щодо свого життя та професійного становлення.

Старшокласники зі статусом мораторію як мають розвинені цілі у житті (0,51), що характеризує їх як тих, кому притаманні цілі на майбутнє життя, плани, завдання та цілі, які надають життю осмисленості, спрямованості та подальшої перспективи. Однак старшокласники не задоволені результативністю життя та самореалізацією (-0,50), що може пояснювати те, що

людина знаходиться на етапі кризи професійної ідентичності та перебирає можливі альтернативи розвитку.

Сформована професійна ідентичність пов'язана з високим рівнем загальної осмисленості життя (0,58) та її окремими показниками: «цілі у житті» (0,64), «процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життя» (0,52) і «результативність життя чи задоволеність самореалізацією» (0,50). Таким чином, особистість зі сформованою професійною ідентичністю має чіткі цілі у житті та бере відповідальність за свої дії, сприймає процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом, а також відчуває свою продуктивність.

Далі, у таблиці 2.5. подані кореляційні зв'язки між статусами професійної ідентичності та типами мотивації у старшокласників. У респондентів, чий статус професійної ідентичності є невизначеним, не домінує ні один з типів мотивації, що вивчається у дослідженні. Тобто, такі респонденти характеризуються відсутністю професійних цілей та прагнення до їх побудови.

Нав'язана професійна ідентичність на статистично значущому рівні пов'язана з мотивами самоствердження у праці (0,54). Таким чином, респонденти, які обрали свій професійний шлях не самостійно, а прислухавшись до думки авторитетів, наприклад, батьків чи друзів, мають у своїй професійній діяльності мотив самоствердження. Такі учні прагнуть утвердити себе у соціумі, намагаються довести оточуючим, зокрема й батькам, що вони чогось варті. Слід зазначити, що в людей із зазначеним статусом професійної ідентичності та мотивом самоствердження, професійний вибір може не відповідати інтересам та здібностям, та в подальшому призвести до розчарування.

Таблиця 2.5.

**Типи мотивації в залежності від статусу професійної ідентичності
старшокласників**

Статуси професійної ідентичності	Типи мотивації
----------------------------------	----------------

	Мотив и власно ї праці	Мотив и соціаль ної значущ ості праці	Мотив и самост вердж ення у праці	Мотив и профе сійної майсте рності
1. Невизначений стан професійної ідентичності				
2. Нав'язана професійна ідентичність			0,54	
3. Мораторій (криза вибору)	0,52	0,50		
4. Сформована професійна ідентичність	0,53	0,54	0,50	0,57

* рівень статистичної значущості $p < 0,05$

Статус професійної ідентичності «мораторій» має два статистично значущі кореляційні зв'язки з типами мотивації: мотивом власної праці (0,52) і мотивами соціальної значущості праці (0,50). Людина із зазначеним типом ідентичності в професії перебирає можливі альтернативи подальшого професійного розвитку та активно намагається вийти з цього стану, прийнявши осмислене рішення про своє майбутнє, однак іноді до кінця не знає, чого прагнути. Людина з кризою вибору мотивується власною працею, тобто вона має помірну зацікавленість в процесі самої діяльності, а також в її результаті. Також таку людину мотивує прагнення досягати високих результатів у вибраній сфері діяльності. Слід зазначити, що якщо вибір професії був не зовсім осмисленим, то високі результати не будуть приносити задоволення, навпаки, людина не буде розуміти, чи на правильному шляху в професії вона знаходиться.

Сформована професійна ідентичність має статистично значущі кореляційні зв'язки з усіма чотирма типами мотивації: мотивом власної праці (0,53), мотивом соціальної значущості праці (0,54), мотивом самоствердження у праці (0,50) та мотивом професійної майстерності (0,57). Респонденти із

сформованою професійною ідентичністю мають впевненість у правильності прийнятого рішення про професійне майбутнє. Їм властива зацікавленість до процесу та результату своєї діяльності, що є характеристикою мотиву власної праці. Також людям із сформованою професійною ідентичністю притаманний мотив соціальної значущості праці, що характеризує їх як таких, що орієнтуються на процес придбання нових знань та навичок, прагнуть навчатися всьому новому, що може допомогти у майбутній професійній діяльності. Мотивація самоствердження у праці також має місце у структурі професійної ідентичності та свідчить, що людям зі сформованою професійною ідентичністю може бути притаманне прагнення до досягнення високих результатів у вибраній сфері діяльності. Найсильніший кореляційний зв'язок був виявлений між сформованою професійною ідентичністю та мотивацією до професійної майстерності. Таким чином, людина, яка має сформовану та осмислену професійну ідентичність, прагне своєю роботою приносити користь оточуючим, а також робити те, що привертає увагу інших.

Результати кореляційного аналізу, які подані та детально описані вище, дають змогу говорити про наявність тісних взаємозв'язків між показниками професійної ідентичності та особистісними характеристиками. Для перевірки припущень щодо впливу особистісних характеристик на професійну ідентичність був використаний множинний регресійний аналіз та далі продемонстровані побудовані регресійні моделі. Вказаний математичний метод дає змогу простежити вплив двох і більше змінних (особистісних характеристик) на залежну змінну (професійну ідентичність). Отже, побудувавши регресійні моделі, побачимо ступінь детермінованості професійної ідентичності особистісними характеристиками (табл. 2.6.). Регресійні моделі перевірялися методом Forward Stepwise. Він дає змогу поетапно відібрати найсильніші предиктори для формування найкращої регресійної моделі.

Таблиця 2.6.

Регресійна модель для пояснення професійної ідентичності у старшокласників

Змінні- предиктори	Невизначений стан професійної ідентичності		Нав'язана професійна ідентичність		Мораторій (криза вибору)		Сформована професійна ідентичність	
	β	RI та RIadj	β	RI та RIadj	β	RI та RIadj	β	RI та RIadj
Інтелект	-	RI 0,38 RIadj 0,37	0,17	RI 0,43 RIadj 0,42	0,21	RI 0,31 RIadj 0,30	0,23	RI 0,47 RIadj 0,46
Тривожність	0,21		-		-			
Самостійність	-		-0,11		-			
Самоконтроль	-		-		-			
Загальна шкала емоційної самосвідомості	-		-		0,15			
Цілі у житті	-0,28		-0,41		-			
Загальна осмисленість життя	-		-0,12*		-			
Мотиви соціальної значущості праці	-		-		0,18			
Мотиви професійної майстерності	-		-		-			

Усі показники є значущими на рівні $p < 0,0001$, крім $*p < 0,01$.

У таблиці 2.6. зазначені статистично значущі показники, які пояснюють різні типи професійної ідентичності старшокласників. Несподіваними результатами виявилось те, що невелика кількість показників (особистісних характеристик) пояснюють різні стани професійної ідентичності, хоча раніше були виявлені досить сильні та значущі кореляційні зв'язки між багатьма особистісними характеристиками.

Невизначений стан професійної ідентичності практично на 40% детермінує лише два показники: тривожність та відсутність цілей у житті.

Нав'язана професійна ідентичність пояснюється розвитком інтелекту, зниженою самостійністю, відсутністю особистих цілей у житті та зниженою осмисленістю життя. Ця регресійна модель має 43% детермінованості. Мораторій або криза вибору також пояснюється не більш, ніж на 31%, та її предикторами виступають: розвинений інтелект, достатньо розвинена емоційна самосвідомість і наявність мотивів соціальної значущості у праці. Сформована професійна ідентичність має найбільшу кількість предикторів, серед яких виділяються наступні: розвинені інтелектуальні здібності, самостійність та самоконтроль, наявність емоційної самосвідомості, цілей у житті та загальної осмисленості життя; а трудова діяльність обумовлюється мотивами соціальної значущості праці та мотивами професійної майстерності. Зазначені предиктори пояснюють модель на 47%.

Отже, для формування професійної ідентичності старшокласників найбільш значущу роль відіграє інтелект та цілі у житті. Слід зазначити, що регресійні моделі пояснюються в межах 30-47%, що свідчить про необхідність подальшого вивчення предикторів, які впливають на формування різних типів професійної ідентичності старшокласників.

Окремим етапом нашої роботи було вивчення професійної готовності старшокласників у різних сферах професійної діяльності, а також дослідження переважних виборів старшокласниками своїх видів професійної діяльності в майбутньому. Для аналізу співвідношення «бажаних» професій з «рекомендованими» були проаналізовані отримані дані завдяки таблицям сполученості (спряженості) (табл. 2.7.). У додатку Д наведена загальна матриця.

Таблиця 2.7.

Співвідношення «бажаних» професій старшокласників з «рекомендованими»

Професійні сфери ТОП-3 обраних професій	Професійна сфера
---	------------------

	Люди на – Знакова система	Люди на – Техніка	Люди на – Природа	Люди на – Художній образ	Люди на – Людина
Професії у сфері ІТ: програміст, тестувальник, розробник інформаційного забезпечення	p < 0,001	p < 0,001			
Професії у сфері медицини: лікар, медсестра, фізіотерапевт, косметолог			p < 0,001		p < 0,001
Професії у сфері освіти: педагог (вчитель і вихователь, викладач); психолог; корекційний педагог; логопед					p < 0,001
Професії у сфері журналістики: фоторепортер, блогер, ведучий новин, журналіст друкованих видань, інтерв'юер, редактор, відеооператор				p < 0,001	
Професії у сфері транспортного забезпечення – водії, експедитори, відділ логістики, оператори служби контролю		p < 0,001			
Професії у сфері торгівлі (обладнанням, послугами, товарами): менеджери з продаж, керівники відділів з продаж					p < 0,001
Професії у сфері будівництва: архітектор, інженер-конструктор, будівельник, водій крана	p < 0,001		p > 0,001		
Професії харчової промисловості – кухарі, шеф-повар, технолог, пекар				p < 0,001	
Професії в сфері силових структур та екстремальної діяльності: службовець МНС, військовий, спортсмен-альпініст					p < 0,001
Професії у сфері спорту, естетики, стилю, танців – перукар, майстер манікюру; спортсмен, тренер у спортивному клубі				p < 0,001	

Завдяки таблицям сполученості бачимо, що загалом «бажані» професії старшокласників співвідносяться з «рекомендованими» їм професіями. Так, наприклад, старшокласникам з типом «людина-знакова система» рекомендовані професії у сфері ІТ-технологій. Загалом респонденти із

зазначеним типом професійної сфери обирали для себе бажану професію серед професій у сфері ІТ та професії у сфері будівництва. Старшокласникам з типом «людина-техніка» також був притаманний вибір серед рекомендованих професій: професії у сфері ІТ-технологій та професії у сфері транспортного забезпечення. Старшокласникам з типом «людина-природа» був притаманний вибір професій у сфері медицини і в сфері будівництва, які не рекомендовані даному типу особистості. Можливо, це пов'язано з тим, що учні бажають будувати екологічні будинки, бути ландшафтними дизайнерами. Старшокласники з типом «людина-художній образ» обирали професії у сфері журналістики, професії харчової промисловості та професії у сфері спорту, естетики, стилю, танців, що співпало з тим, що можна було б їм порекомендувати. Старшокласники з типом професійної спрямованості «людина-людина» також обирали серед бажаних професій ті професії, які їм рекомендовані згідно зазначеного типу особистості: професії у сфері медицини та освіти, професії у сфері торгівлі, а також професії в сфері силових структур та екстремальної діяльності.

Таким чином, на основі визначених чотирьох статусів професійної ідентичності були описані «особистісні профілі» старшокласників на основі результатів методик вивчення особистості.

Висновки до другого розділу

Для практичного вивчення особистісних чинників усвідомленого вибору професії у старшокласників було організовано і проведено емпіричне дослідження. В процесі його проведення використано такі психодіагностичні методики: «Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF» (Sixteen Personafliity Factor Questionnaire, 16PF) (Р. Кеттелл); «Емоційна самосвідомість» (О. Власова); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. Леонтьєва); «Методика вивчення статусів професійної ідентичності» (А. Азбель); «Опитувальник для визначення

професійної готовності» (Л. Кабардова); «Професійна мотивація учня» (Л. Верещагіна); анкета «Ваш Вибір професії».

За отриманими результатами опитування старшокласників визначено, що переважна більшість мають статус нав'язаної професійної ідентичності (29,2%), що вказує на їх схильність обирати професію під впливом батьків, учителів чи друзів. Майже у третини опитаних старшокласників виявлено статус сформованої професійної ідентичності (28,3%), що є позитивним показником успішності їх професійного самовизначення та впевненості у вибраній професійній сфері майбутньої самореалізації.

У 25,8% учнів виявлено невизначений статус професійної ідентичності, що характеризує їх як легковажних, таких, що живуть одним днем, не прагнуть займатися процесом професійного вибору. Статус мораторію (кризи вибору) властивий для 16,7% старшокласників, які переживають складні емоції, досліджують альтернативні варіанти свого професійного розвитку.

При цьому невизначений статус професійної ідентичності виявлено у третини учнів 9-го класу, 20% учнів 10-го класу та 16,7% учнів 11-го класу. А найбільш оптимальний статус – сформована професійна ідентичність, яка виявляється у 25% дев'ятикласників, 26,7% десятикласників, і переважної більшості учнів 11-го класу.

Досліджуючи професійну готовність учнів, встановили, що більшість старшокласників надають перевагу професіям типу «людина – людина» (37,5%), прагнуть надавати людям допомогу і різні послуги з навчання, лікування тощо. Сферу «Людина – знакова система» обрали майже третина учнів, які надають перевагу роботі з інформацією, із різними знаковими системами, текстами, програмами (у 29,2%). Професійна сфера «Людина – Техніка» виявляється у планах 18,3% старшокласників, які прагнуть виготовляти потрібні людям речі.

Аналізуючи мотиви професійної діяльності в учнів 9-11 класів, помічаємо, що більшість старшокласників обирають мотиви власної праці (41,7%). Також 25% учнів мають мотивацію соціальної значущості праці. По

16,7% старшокласників мають мотиви самоствердження у праці та мотиви професійної майстерності. Серед названих ТОП професій, які обрали старшокласники, переважають: професії у сфері ІТ (18,3%), у сфері медицини (16,7%), у сфері освіти (15%), у сфері журналістики (15%), у сфері транспорту (12,5%), торгівлі (8,3%), будівництва (6,7%), харчової промисловості (4,2%) та ін. При цьому, порівнюючи отримані результати із даними опитування щодо професійних переваг за опитувальником Л. Кабардової, помічаємо певну відповідність обраних учнями професій і типів професійних сфер. Тобто більшість старшокласників обирають професії відповідно до наявних у них здібностей і враховуючи необхідні особистісні якості.

Досліджуючи особистісні характеристики старшокласників із різними статусами професійної ідентичності, встановлено, що невизначений статус характеризується нормативністю поведінки, довірливістю, підвищеною тривожністю та напруженістю, зниженим самоконтролем, а також неприйманням відповідальності за власні емоції. Старшокласникам із невизначеним статусом притаманна відсутність наявних цілей у житті, відчуття безцільності існування та фаталізму життя. Певний тип мотивації відсутній.

Нав'язана професійна ідентичність характеризується товариськістю, достатньо розвиненим інтелектом, емоційною нестійкістю, імпульсивністю, поступливістю, схильністю легко виходити з рівноваги, мрійливістю, залежністю від думок та дій оточуючих людей, а також підвищеною напруженістю. Учням із нав'язаною професійною ідентичністю притаманний розвинений рівень емоційної самосвідомості та здатність до вираження емоцій, однак також їм властива невпевненість в силі та можливостях своєї особистості, у спроможності контролювати власне життя. Тип мотивації – мотив самоствердження у праці.

Мораторій як статус професійної ідентичності характеризується розвиненим інтелектом, проявами ненормативної поведінки, сміливістю у соціальних контактах, прагненням до нового, а також підвищеною тривожністю та напруженістю. Учням із статусом мораторію притаманний розвинений

рівень емоційної самосвідомості, однак також їм властиві знижена здатність до диференціації емоцій. У них спостерігається знижений рівень задоволеності власним життям при наявних цілей на майбутнє. Серед мотивації виділяються мотиви власної праці та мотиви соціальної значущості праці.

Сформована професійна ідентичність характеризується розвиненими інтелектуальними здібностями, сміливістю у соціальних контактах, достатньо розвиненими самостійністю та самоконтролем, однак підвищеними тривожністю та напруженістю. Старшокласникам із статусом сформованої ідентичності притаманний розвинений рівень емоційної самосвідомості та розвинене вміння управляти емоціями. Також вони мають достатньо розвинену осмисленість життя, цілі на майбутнє, в них спостерігається інтерес та емоційно насичене життя, самореалізація. Властиві усі чотири типи мотивації: мотиви власної праці та мотиви соціальної значущості праці, мотиви самоствердження у праці та мотиви професійної майстерності.

Регресійна модель «Невизначений стан професійної ідентичності» має 38% загальної дисперсії, «Нав'язана професійна ідентичність» – 43% загальної дисперсії, «Мораторій» – 31 % та «Сформована професійна ідентичність» пояснюється на 47% загальної дисперсії. Найзначущими предикторами виявилися інтелект та цілі у житті.

Зважаючи, що серед дев'ятикласників було більше учнів, які мають недостатньо оптимальні показники особистісних якостей та не високу усвідомленість необхідності правильного професійного вибору, з ними варто провести психологічну розвивальну роботу, що сприятиме підвищенню особистісної готовності до усвідомленого вибору професії.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА З ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

3.1. Психологічні шляхи підвищення ефективності професійного самовизначення та прийняття усвідомленого професійного вибору учнями старших класів

Останнім часом гостро постають проблеми не відповідного професійного вибору, здійсненого старшокласниками, що викликають труднощі вступу до обраних закладів вищої освіти, проблеми навчання у цих закладах, неможливість працевлаштуватися за обраною професією, якщо вона була вибрана випадково, за компанію з друзями тощо. Не маючи необхідних якостей і належних здібностей до виконання тих чи інших професійних видів діяльності, молоді люди втрачають цінний час, кидаючи навчання, намагаючись перевчитися на ту спеціальність, яка буде максимально відповідати їх здібностям і запитам тощо.

Аналізуючи напрацювання Н. Жиляк [24], Е. Лібанової [67], О. Шульги [90], дослідниця В. Пасічна [66] наголошує, що «труднощі формування сучасною молоддю особистісного ставлення до професійної діяльності як складового компонента їх життєвого самовизначення викликають виникнення у них певних особистісних проблем, а саме: 1) розбіжність між мотивами та ціннісними орієнтаціями особистості; 2) нездатність реалізувати свої здібності і можливості у реальних ринкових умовах; 3) стійка нервово-психічна напруга, тривожність, емоційна не стійкість, внутрішні конфлікти, що може призводити до переживання «синдрому самозванця»; 4) нездатність самотужки подолати існуючі труднощі; 5) почуття незадоволення собою, недовіра до власних сил; зниження впевненості у власних здібностях; песимізм; 6) відчуття втрати перспективи діяльності; 7) неадекватне емоційне реагування на зміну умов діяльності; 8) відчуття власної професійної невідповідності сучасним потребам ринку» [66, с. 413].

Під тягарем вказаних проблем відбувається процес професійного самовизначення сучасних старшокласників, реалізується їх вибір професії. При цьому, як вказує В. Пасічна, «особистісні проблеми сучасної молоді найбільше впливають на їх професійний шлях, на формування усвідомленого ставлення до свого професійного потенціалу, самокритичності і здатності прийняття ефективних рішень» [66, с. 413]. Саме тому питання усвідомленого професійного вибору є однією з нагальних для вирішення в ранньому юнацькому віці.

Вирішити вказані проблеми можна шляхом активного проведення профорієнтаційної роботи із старшокласниками у школі. Загалом профорієнтація визначається як комплекс психолого-педагогічних та методичних заходів, які спрямовані на оптимізацію процесу працевлаштування відповідно бажань, нахилів, здібностей і з урахуванням потреби суспільства в спеціальностях.

За Н. Мирончук, організація психологічного супроводу професійного самовизначення старшокласників, що становить основу профорієнтаційної роботи з ними, передбачає реалізацію наступних напрямів діяльності психолога із учнями:

- *діагностичний*: виявлення інтересів, здібностей, нахилів, потреб старшокласників;
- *інформаційно-змістовий*: створення відповідного інформаційного простору, в якому учні отримують знання про світ професій, вимоги до фахівця, необхідні особистісні якості для здійснення професійної діяльності, про потреби суспільства в кадрах, про шляхи отримання професії; пізнання та співвіднесення власних можливостей, рис, якостей з конкретною професіограмою;
- *мотиваційно-стимулюючий*: стимулювання старшокласників до саморозвитку і самовдосконалення, формування цінності професійних прагнень, стимулювання на вибір відповідно до покликання; вироблення бажання приносити соціальну користь своєю працею;

- *діяльнісно-практичний*: створення умов для виявлення і розвитку учнями у діяльності своїх потенцій, духовного, фізичного морального потенціалу; набуття відповідних умінь і навичок, самовдосконалення своєї особистості згідно професійних вимог і т. ін. [53, с. 70].

Досить часто у працях психологів зустрічається такий термін, як «управління вибором професії», що в сучасних умовах трактується неоднозначно і передбачає не скільки «безпосереднє керівництвом вказаним процесом, скільки знаходження певної рівноваги між розвитком старшокласника як майбутнього суб'єкта професійної діяльності і формами та засобами психолого-педагогічного впливу, а точніше – про забезпечення та підтримку процесу вибору учнем майбутньої професії. Такий підхід допомагає розглядати професійне самовизначення старшокласників як процес поетапного прийняття ними рішень, які поєднують їх вподобання у виборі професії з об'єктивними потребами соціально-економічного розвитку суспільства майбутньої професії». [36, с. 256]. За ствердженням Н. Корсун, «допомога учню в правильному виборі професії передбачає одержання ним знань про себе, власні якості (формування образу «Я») і про світ професій (аналіз професійної діяльності) з наступним співвіднесенням отриманих знань (професійна проба)» [36, с. 256].

На думку Н Мирончук, «основними принципами роботи психолога з професійного супроводу старшокласників є надання учням інформації про сучасний світ професій і праці; врахування інтересів, потреб, здібностей школяра; створення відповідного інформаційного та діяльнісно-практичного середовища для набуття старшокласниками важливих для майбутньої професійної діяльності знань, умінь і навичок»[53, с. 70].

Зрозуміло, що на перших етапах здійснення профорієнтаційної роботи старшокласник ще не готовий до прийняття обґрунтованого рішення стосовно вибору власної майбутньої професійної кар'єри, і його ще не можна вважати повноцінним суб'єктом професійного самовизначення. Саме тому психолого-педагогічна допомога старшокласнику в оптимізації його професійного вибору

має спрямовуватись на створення відповідних умов за допомогою спеціальних методів, які б сприяли своєчасному, самостійному та свідомому вирішенню юнаком чи дівчиною нагальних проблем з професійного самовизначення. Вже після формування у старшокласників внутрішньої готовності до самостійного вибору майбутньої сфери трудової діяльності, їх можна розглядати як суб'єктів професійного самовизначення.

Багато науковців звертають увагу на необхідність профконсультаційного супроводу професійного самовизначення старшокласників, що відбувається впродовж їх навчання в школі (Г. Корсун [36], Р. Кулаков [41; 42] та ін.). На думку Р. Кулакова, такий профконсультаційний супровід «має з підготовки школярів до професійного самовизначення і згодом трансформуватися у конкретний вибір майбутньої професії учнями старших класів. Дещо пізніше профконсультаційні заходи мають бути спрямовані на допомогу учнівської молоді щодо початкової профадаптації. Працевлаштування та програма професійного зросту – кінцева мета організації профконсультаційного супроводу» [41, с. 223].

Активізація процесу формування психологічної готовності особистості до професійного самовизначення, на думку Г. Корсун, реалізується в процесі проведення розвиваючої професійної консультації. Основним елементом даної профконсультації являється перенесення акценту з акту вибору професії або рекомендації щодо вирішення проблеми, пов'язаної з професійною діяльністю, на психологічну підготовку особистості в напрямку визначення своєї позиції та самостійному прийнятті рішення [36, с. 256].

Г. Корсун вказує, що «подолати внутрішньоособистісні конфлікти старшокласників, що пов'язані з проблемами професійного самовизначення, можна шляхом розвитку психологічної компетентності, розробки альтернативних сценаріїв професійного життя, підвищення професійної активності, створення оптимістичної професійної перспективи, підвищення власної ролі у професійному житті, визначення нових змістів професійної діяльності, узгодження амбівалентних установок та відносин, зниження рівня

домагань, самозбереження професійної цілісності особистості, передбачення можливих ускладнень та втрат в результаті звільнення або зміни професії, попередження можливих деформацій, криз тощо» [36, с. 256-257].

Основний етап профконсультаційного супроводу здійснюється в старших класах, де форми і методи роботи з учнями «спрямовуються на підготовку старшокласників до самостійного та усвідомленого вибору ними майбутньої професії. Механізмами такої активності є трансформація в учнів пізнавальних інтересів у професійний інтерес і побудова професійних намірів». Реалізуються означені завдання за рахунок сукупності форм та методів активізації професійного самовизначення особистості, які Р. Кулаков відносить до групи формуючих (гуртки, факультативи, предмети на вибір). Особливе значення в профконсультаційному супроводі старшокласників відграють «форми та методи роботи, пов'язані із засвоєнням особливостей функціонування психічних професій, розумінням індивідуальних особливостей особистості, які необхідно враховувати при виборі майбутньої професії» [41, с. 223-224].

Ефективними в цьому процесі є такі методи, форми, прийоми та способи взаємопов'язаної діяльності психолога і старшокласників, які стимулюють учнів до самопізнання, самооцінки індивідуальних якостей у їх проекції на майбутню професію, самостійний пошук професіографічної інформації. Дійовими методами роботи є метод самоаналізу старшокласниками своїх особистісних якостей – позитивних і негативних, які визначають успіх у діяльності; самопрезентація «Унікальність моєї особистості»; технологія «Портфоліо», яка підвищує рівень обізнаності старшокласників із особистісними можливостями, розвиває рефлексивні вміння, здатність самостереження; складання формули професій (педагога, лікаря, банкіра, інженера, ін.), програми дій задля досягнення мети тощо.

Для затвердження серйозності намірів старшокласників, надання їм змоги відчувати себе дорослими у профконсультаційному супроводі слід створити умови для вияву ініціативи, творчості, корисних починань учнів. З цією метою варто застосовувати методи моделювання ситуацій, створення середовища

майбутньої професійної діяльності, проводити рольові ігри, пропонувати їх профорієнтаційні завдання тощо.

Старшокласники, досліджуючи свої якості під час таких видів робіт, формують вміння самоаналізу (будуть свій образ «Я») та аналізу професії (визначають образ «Я» у світі професій), які необхідні для успішного професійного вибору.

У старших класах в процесі профконсультаційного супроводу відбувається спрямована конкретизація фахової підготовки. Психологічна допомога даного типу передбачає «розгортання, за рахунок механізмів самооцінки та самопізнання, потенціалу професійного самовдосконалення особистості, що реалізується в побудові власної програми професійного зростання. Провідним результатом такої активності старшокласника має стати сформованість у нього образу професійного майбутнього, а спонукальною силою до правильного професійного вибору є мотиваційно-ціннісна спрямованість особистості на досягнення успіху в обраній професії. [41, с. 224].

Актуальним завданням методичного забезпечення роботи психолога щодо супроводу професійного вибору старшокласників виступає розробка та проведення соціально-психологічних тренінгів, що набувають останнім часом все більшої популярності та доводять свою ефективність у різних сферах при вирішенні широкого кола завдань. «Соціально-психологічний тренінг як метод навчання та виховання особистості, а також корекції неадаптивних очікувань, установок та форм поведінки має свої специфічні та принципові риси, що відрізняють дану форму психолого-педагогічного впливу від усіх інших» [54, с. 255].

На думку Я. Моргун, використання тренінгових методів роботи під час розгляду та інтерпретації проблематики професійного вибору старшокласників є найбільш прийнятним під час роботи з учнівською молоддю, що обумовлене віковими психологічними особливостями світосприйняття та світобачення, а також визначальним значенням їх обізнаності та чутливості для успішного професійно-кар'єрного самовизначення учасників [54, с. 255-256].

Таким чином, для надання допомоги старшокласникам у професійному самовизначенні, здійсненні ними усвідомленого професійного вибору велике значення має профконсультативний супровід. Під час проведення даної роботи з учнями застосовуються методи, техніки та вправи, об'єднані в заходи профорієнтаційної та профконсультативної роботи, що сприяють утвердженню професійно-життєвих поглядів та цінностей, підвищують особистісну готовність старшокласників до професійного вибору. Ефективними є вправи на самопізнання і саморозуміння, самоаналізу старшокласниками своїх особистісних якостей – позитивних і негативних, використання технології «Портфоліо», що допомагають побудувати власний образ Я та образ майбутньої професії. Також доцільним є використання методів моделювання ситуацій, проведення рольових ігор, організації цілеспрямованих тренінгів розвитку необхідних якостей та особистісних характеристик, що допоможуть прийняти усвідомлене рішення про майбутню професію (впевненість в собі, наполегливість, дисциплінованість, організованість, самоконтроль, здатність доводити початі справи до кінця тощо).

3.2. Тренінг розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників»

Для проведення психологічної роботи із старшокласниками, щоб оптимізувати процес їх професійного самовизначення, підготувати до здійснення усвідомленого професійного вибору ми розробили програму тренінгу розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників».

Під час пошуку методичного матеріалу та в процесі підготовки до розробки тренінгу скористались напрацюваннями Р. Білоус [5], К. Бондар [6], А. Лукіної [50], Ж. Миколаєнко [52], Я. Моргун [54], Л. Сердюк [74], О. Шимко [88], В. Яковець [94] та ін.

Програма тренінгу розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників»

Мета: сприяти професійному самовизначенню старшокласників, продовжити формування професійної самосвідомості та професійної ідентичності учнів; організувати психологічний супровід старшокласників в процесі підготовки до професійного вибору професії; сприяти самопізнанню та кращому розумінню своїх сильних і слабких сторін, їх врахуванню при здійсненні професійного вибору; надати допомогу в розкритті потенціалу та здібностей для самореалізації у професійному майбутньому.

Структура тренінгу розвитку: 6 тренінгових занять, кожне з яких має вступну, основну і заключну частини, зальною тривалістю по 3-4 години. Тематика занять: «Безмежний світ професій», «Важливість професії у житті людини», «На правильному шляху», «Цінність свідомого професійного вибору», «Професійне самовизначення особистості», «Моє професійне майбутнє».

Цільова група учасників: старшокласники, які мають не сформовану професійну ідентичність (знаходяться в статусі невизначеної професійної ідентичності і мораторію); не мають професійних намірів і планів на майбутнє; не мають усвідомленого ставлення до необхідності здійснення професійного вибору; виявляють слабе саморозуміння, не знають власних якостей і здібностей, необхідних для успішної майбутньої самореалізації в професійному плані.

Перевірка ефективності проведеного тренінгу «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» відбувається за допомогою повторного опитування учасників, де очікується покращення результатів професійного самовизначення, вищого усвідомлення проблеми професійного вибору, кращих показників розвитку особистісних характеристики, емоційної самосвідомості, мотиваційної сфери учнів старших класів у порівнянні з даними первинної діагностики.

Очікувані результати – краще усвідомлення своїх професійних інтересів, вподобань, цілей і намірів; врахування своїх сильних і слабких сторін при виборі професії, краще розуміння власних характерологічних особливостей, підвищення впевненості в собі, емоційного інтелекту (самосвідомості), самоконтролю та вміння усвідомлено здійснювати самостійний вибір.

Основна структура занять наведена тут, повний зміст занять тренінгу розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» знаходиться у додатку Е.

Тренінгове заняття № 1. «Безмежний світ професій»

Мета: сприяти професійному самовизначенню старшокласників; розвивати навички самопрезентації, саморозуміння; формувати комунікативні здібності учасників; надати змогу визначити свої сильні і слабкі сторони; актуалізувати необхідність врахування індивідуальних особливостей при виборі професії.

Хід заняття

I. Вступна частина. Привітання

Вправа-знайомство. **Мета:** познайомитися з групою учасників, розвивати їх навички самопрезентації.

Вправа «Це чудово!». **Мета:** сприяти знайомству учасників, формувати позитивне самоствалення та прийняття інших.

Вправа «Прийняття правил /принципів групової роботи». **Мета:** прийняття правил групової роботи, формування відчуття згуртованості причетності до смільної роботи групи, розвиток комунікативних якостей учасників.

II. Основна частина

1. Вправа «Дерево рішень». **Мета:** рефлексія з приводу обрання професії,

2. Вправа-мозковий штурм «Професія, спеціальність, посада». **Мета:** профорієнтаційне інформування про світ професій і спеціальностей.

3. Групова робота «Професія. Спеціальність. Посада». Мета: профорієнтаційне інформування, навчання учасників розпізнавати професії, спеціальності і посади.

4. Вправа «Ранжування професій». Мета: профорієнтаційне інформування.

5. Вправа «Моє майбутнє в моїх руках». Мета: отримати навички планування, визначити життєві пріоритети на найближчий час.

6. Вправа «Правильний вибір професії». Мета: профорієнтаційне інформування.

7. Рекомендації «Як уникнути помилок при виборі професії». Мета: профорієнтаційне інформування.

III. Підбиття підсумків

Тренінгове заняття № 2. «Важливість професії у житті людини»

Мета: продовжувати профорієнтаційну роботу з учнями, допомогти усвідомити важливість праці, залучення людини до корисної діяльності; розширювати знання про світ професій, розвивати вміння виділяти загальне в різних видах професійної діяльності; сприяти професійному самовизначенню старшокласників; розвивати особистісні якості та комунікативні навички учасників.

Хід заняття

I. Вступна частина

Привітання. Вправа-розминка «Я і моє ім'я»

Мета: розвинути самостійність, творчий підхід до завдання, потренуватися в самооцінці та самопрезентації.

II. Основна частина

1. Вправа «Події мого життя». Мета: показати взаємозв'язки між подіями зовнішнього і внутрішнього світу, вплив наслідків минулого на прийняття рішень у теперішньому і майбутньому.

2. Вправа «Створення світу». Мета: творче саморозкриття учасників і підвищення їх компетентності у сфері соціальної адаптації в процесі пошуку роботи.

3. Ігрова вправа «Професія на букву». Мета: розширення в учасників знань про світ професійної праці або актуалізація вже наявних знань про професії.

4. Ігрова вправа «Най-най». Мета: підвищення в учнів знань про світ професійної праці.

5. Ігрова вправа «Ланцюжок професій». Мета: розвиток в учнів уміння виділяти загальне в різних видах професійної діяльності.

6. Профорієнтаційна гра «Три долі» (М. Пряжников). Мета гри: Допомогти учням розібратися в основних змістах трудового життя стосовно до різних стереотипів людей (трудівника, ледаря, бездарності).

7. Вправа «Ідеальне робоче місце». Мета: визначення уявлень учасників про ідеальне робоче місце, розуміння особливостей трудової діяльності на бажаній посаді.

Домашнє завдання «Інтерв'ю-Бесіда»

III. Підбиття підсумків

Тренінгове заняття № 3. «На правильному шляху»

Мета: зацікавити учасників у свідомому професійному самовизначенні; підвищити рівень орієнтації в світі професій; розвивати вміння досягати професійних цілей; показати учасникам наслідки випадкового вибору професії; дати зрозуміти необхідність активних дій щодо вибору професії; дати рекомендації щодо правильного вибору професії; формувати в учнів потребу у самовдосконаленні.

Хід заняття

I. Вступна частина. Привітання. Обговорення настрою.

Вправа «Поміняйся місцем». Мета: активізувати увагу учасників, зацікавити до подальшої роботи

Вступне слово ведучого. Повідомлення теми заняття. Налаштування на роботу. Перевірка домашнього завдання

II. Основна частина

1. Вправа «Гра в лотерею» або «Рука долі». Мета: показати учасникам наслідки випадкового вибору професії; дати зрозуміти необхідність активних дій щодо вибору професії.

2. Інформаційне повідомлення «Основні помилки при виборі професії». Мета: профорієнтаційне інформування.

3. Вправа «Оптимісти і скептики». Мета: показати учням, що кожна професія має свої плюси та мінуси.

4. Притча «Змінюю обставини». Мета: налаштування на конструктивну діяльність, активне перетворення обставин, використання можливостей для досягнення успіхів.

5. Бесіда «Популярні професії та найголовніші риси працівників». Мета: профорієнтаційне інформування, розгляд найголовніших рис працівників популярних професій (економіста, юриста, бухгалтера, та ін.).

7. Вправа «Риси, необхідні всім». Мета: визначити риси і якості, необхідні для кожного фахівця, незалежно від обраної професійної сфери.

III. Підбиття підсумків

Тренінгове заняття № 4. «Цінність свідомого професійного вибору»

Мета: продовжити формування професійної самосвідомості, сприяти набуттю професійної ідентичності; організація психологічного супроводу старшокласників щодо вибору професії; допомога у розкритті потенціалу та здібностей до визначення професійних спрямованостей учнів; розвиток особистісних характеристики, необхідних для професійного вибору; формування навичок самоконтролю, емоційної саморегуляції поведінки.

Хід заняття

I. Вступна частина. Привітання. Обговорення настрою.

Вправа-розминка «Привітання з компліментом». Мета: знайомство учасників між собою, а також налаштування групи на позитивний лад.

II. Основна частина

1. Інформаційний блок «Хочу-можу-треба». Мета: профорієнтаційне інформування.

2. Ігрова вправа «Хто є хто?». Мета: дати можливість учасникам співвіднести свій образ із різними професіями.

3. Ігрова вправа «День із життя...». Мета: підвищити рівень усвідомлення учнями типового й специфічного в професійній діяльності того або іншого фахівця.

4. Метафорична вправа «Кораблик». Мета: аналіз сильних і слабких сторін професійного самовизначення, перевірка правильності зробленого професійного вибору, визначення ресурсів для досягнення бажаного у професійному плані.

5. Вправа «Прийоми психологічного захисту. Техніка «Я – герой!»». Мета: розвинути вміння учасників позитивно ставитися до себе; допомогти подолати внутрішні бар'єри, страх і невпевненість; поліпшити емоційний настрій, дати можливість отримати позитивний заряд; розвинути вміння учасників концентруватися на собі, своїх переживаннях та відчуттях; розвинути схильність до аналізу і рефлексії, емоційної стійкості; закріпити почуття спрямованості на успіх.

6. Вправа «Образ професіонала». Мета: формування образу професіонала-зразка для порівняння.

7. Вправа «Валіза в дорогу для справжнього професіонала». Мета: визначити риси і якості, необхідні для кожного фахівця, незалежно від обраної професійної сфери.

Домашнє завдання «Доповідь»

III. Підбиття підсумків

Тренінгове заняття № 5. «Професійне самовизначення особистості»

Мета: надати уявлення про сучасні заклади вищої освіти та запити ринку праці України; актуалізувати усвідомлення необхідності правильного професійного вибору; формувати професійну ідентичність; розвивати

особистісні якості, необхідні для досягнення успіхів у професійних сферах самореалізації.

Хід заняття

I. Вступна частина. Привітання. Обговорення домашнього завдання. Мета: формування професійної ідентичності, розвиток комунікативних якостей учасників.

Вправа «Дорога». Мета: визначення очікувань учасників від тренінгу.

II. Основна частина

1. Бесіда про професійні наміри старшокласників. Мета: обговорення з учнями їх планів на майбутнє, зробленого чи не зробленого професійного вибору і причини, що зумовили такий вибір.

2. Інтерактивна вправа «Якої статі моя професія?». Мета: формувати уявлення учасників про світ чоловічих і жіночих професій, допомогти визначитися із професійними уподобаннями.

3. Інтерактивна вправа «Згоден – не згоден». Мета: виявлення ригідних та стереотипних упереджень щодо жінок та чоловіків у професійній сфері, розкриття та розвінчування міфів про психологічні відмінності між чоловіками та жінками.

4. Проблемна ситуація. Мета: проаналізувати міфи і правдиві випадки з життя видатних людей, які досягли успіхів у конкретних сферах професійної самореалізації.

5. Рольова гра «Прийом на роботу». Мета: відпрацювати навички самопрезентації, ознайомити із процедурою працевлаштування, розвиток комунікативних навичок учасників.

6. Вправа «Сформууй позитивний образ «Я». Мета: формування позитивного Я-образу, підвищення самооцінки, стимулювання впевненості в собі.

7. Вправа «Слідами Кассандри». Мета: сформувати позитивну установку на професійну самореалізацію, стимулювати до професійного прогнозування.

III. Підбиття підсумків

Тренінгове заняття № 6. «Моє професійне майбутнє»

Мета: сприяти професійному самовизначенню старшокласників, надати можливість уявити професійне майбутнє, закріплення отриманих навичок та знань про світ професій; формувати професійну ідентичність; розвивати особистісні якості, необхідні для усвідомленого професійного вибору.

Хід заняття

I. Вступна частина. Привітання. Обговорення настрою. Налаштування на роботу, висловлення очікувань від заняття.

Вправа «Не хочу хвалитися, але я...». Мета: розвиток навичок самопрезентації, формування саморозуміння, аналіз своїх сильних сторін.

Вправа «Оголошення». Мета: самоаналіз внутрішніх ресурсів та усвідомлення внутрішніх можливостей.

II. Основна частина

1. Вправа «Моя ідеальна посада, місце роботи». Мета: формувати професійні очкування і наміри, визначити пріоритети в уявленнях учнів про ідеальну посаду, професійну сферу.

2. Гра «Майбутнє». Мета: Через метафору, через гру стикнутися, попрацювати із проблемою майбутнього, спроектувати його.

3. Бланкова гра «Торг». Мета гри: Змодельювати деякі дії, пов'язані з досягненням різних життєвих благ і цінностей.

4. Ігрова процедура «Епітафія». Мета: з'ясувати групові уявлення про майбутнє, про ставлення до світу, про переважні цінності у свідомості учасників.

5. Робота з парам «Скульптор». Мета: отримання зворотного зв'язку від інших, аналіз внутрішніх відчуттів, коли нав'язують професію, розвиток навичок саморозуміння.

6. Арт-терапевтична вправа «Портрет у променях сонця». Мета: формування впевненості в собі, пошук ресурсів для розкриття потенціалу у професійному самовизначенні.

7. Ігрова вправа «Людина-Професія». Мета: на асоціативному, образному рівні навчитися співвідносити людину (у тому числі, самого себе) із професіями й, таким чином, підвищити готовність школярів розрізняти, професійні стереотипи.

8. Вправа «Хмаринки побажань». Мета: створення позитивної атмосфери у групі, закріплення позитивного самоствавлення, формування оптимального образу Я учасників.

III. Підведення підсумків, прощання.

До роботи за розробленим тренінгом розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» ми залучили учнів 9-го класу, оскільки серед них найбільше учнів із невизначеним статусом професійної ідентичності, високою мотиваційною орієнтацією на отримання власної вигоди від праці, корисливими мотивами професійної реалізації та низькою осмисленістю життя, слабкою емоційною самосвідомістю і слабким самоконтролем, низькою емоційною стійкістю, високою напруженістю і тривожністю тощо. Крім того, дотримуючись логіки проведення наукових досліджень в експериментальній та контрольній групі має бути рівномірний поділ респондентів за кількістю, таким чином, до контрольної групи входили старшокласники, які навчаються у 10-11 класах (сумарно 60 осіб), а експериментальну групу склали дев'ятикласники (60 осіб).

Впровадження вказаного тренінгу «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» відбувалося протягом 4 навчальних тижнів. За потреби учнів надавали індивідуальні консультації, проводили індивідуальну роботу, спрямовану на розвиток самопізнання, підвищення віри у власні сили та розвиток потенціалу. Під час проведення програми тренінгу учні виконували завдання мозкових штурмів, дискусій, ознайомлювалися із інформацією про світ професій, виконували роботу у парах, у групах, вчилися планувати майбутнє. Завдяки виконанню поставленої мети тренінгової програми учні засвоїли важливість правильного професійного вибору, ознайомились із типовими помилками при виборі професії, розвивали

особистісні якості та характеристики, вдосконалювали комунікативні вміння і навички самопрезентації. Відзначимо важливість виконання учнями вправ на самопізнання, підвищення саморозуміння, визначення своїх сильних сторін, якостей і здібностей, врахування цих якостей при виборі професійної сфери майбутньої діяльності.

Перевірка ефективності проведення психологічної роботи за програмою тренінгу «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» здійснювалася за допомогою контрольного опитування учнів експериментальної та контрольної груп та порівняння їх результатів «до» та «після» розвивальної роботи з дев'ятикласниками (ЕГ). Результати порівняльного аналізу даних дослідження наведені нижче.

3.3. Аналіз успішності проведеної психологічної роботи з підвищення ефективності професійного самовизначення у старшокласників

Проаналізуємо отримані результати повторного опитування старшокласників щодо їх готовності здійснити усвідомлений професійний вибір. Як ми зазначали, експериментальну групу склали 60 учнів 9-го класу, та до контрольної групи входили учні 10-11 класів у кількості 60 респондентів. Внаслідок проведення із учнями 9-го класу програми тренінгу «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» в них значно підвищилася показники особистісних характеристик, що дають змогу здійснити професійний вибір усвідомлено та відповідально. Повторно опитавши респондентів ЕГ і КГ за методикою Р. Кеттела, ми отримали наступні результати опитування старшокласників (див. табл. К.1., у додатку К).

Результати опитування респондентів КГ залишилися незмінними, так само більшість учнів мають високий рівень товарищкості і дипломатичності, самостійності, самоконтролю, низької тривожності і напруженості (75%), інтелектуальних здібностей, життєрадісності, сприйнятливості нового (66,7%).

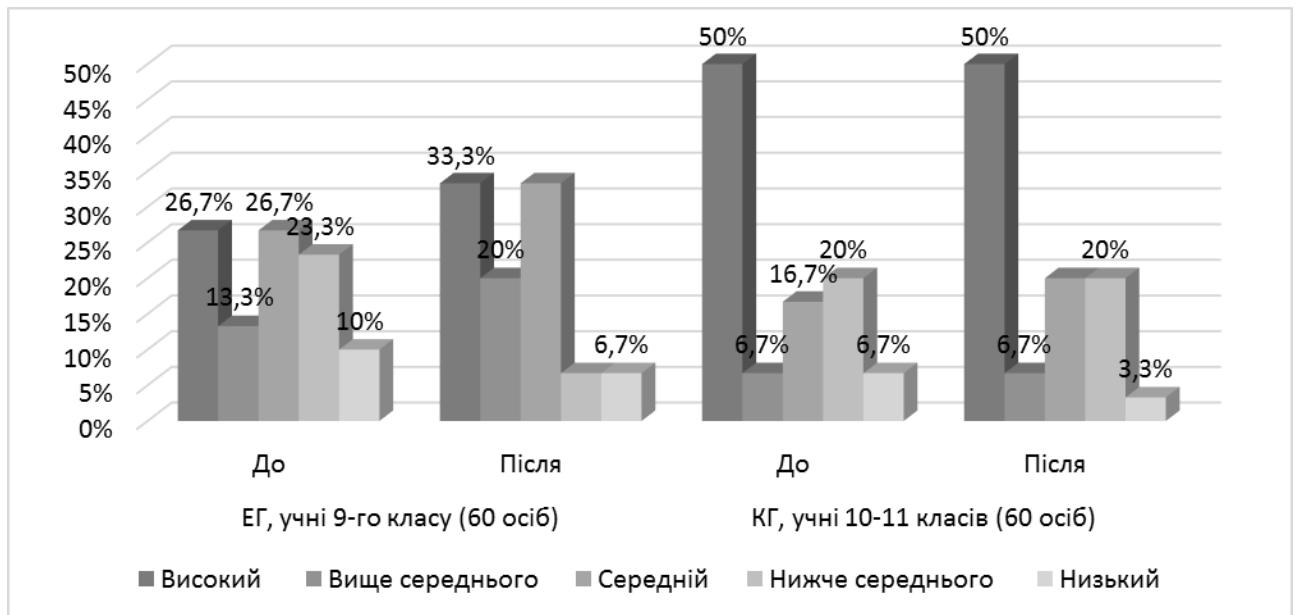
Серед учнів ЕГ помітні позитивні зміни, зокрема, на 16,7% стало більше респондентів з високим рівнем товарищкості, життєрадісності, нормативності поведінки, із високою соціальною сміливістю в контактах, дипломатичності. На 16,7% стало менше учнів із високими проявами мрійливості, і на стільки ж підвищилась їх кількість із проявами практичності, раціональності.

На 11,6% стало більше учнів із високим рівнем інтелектуальних здібностей, на 25% із високою домінантністю. Емоційна чутливість трохи зменшилась і стала виявлятися у 50% учнів на низькому рівні, так само, як і підозріливість. Водночас стало менше старшокласників із високою тривожністю (на 25%) і напруженістю (на 33,3%).

Оптимальним з підвищення кількості респондентів ЕГ із високим рівнем сприйнятливості нового (на 25%), самостійності (на 20%) та самоконтролю (на 16,7%). Відповідно до отриманих даних старшокласників за особистісним опитувальником Р. Кеттєла встановлено, що в контрольній групі змін не виявлено, а в експериментальній групі на 16,7%-33,3% стало більше учнів із позитивними особистісними характеристиками, які сприяють відповідальному прийняттю важливих рішень, реалізації усвідомленого професійного вибору.

Використовуючи методика О. Власової, ми діагностували зміни у розвитку емоційної самосвідомості старшокласників (табл. К.2., додаток К). В КГ на 5% стало більше учнів із високим рівнем диференціації емоцій, на 6,6% збільшилась частка учнів із середнім рівнем вираження емоцій. Незмінними залишились високі прояви управління емоціями та прийняття відповідальності за свої емоції у 53,3% старшокласників. Загалом більшість старшокласників КГ мають високий рівень емоційної самосвідомості (50%), по 20% учнів мають середній і нижче середнього рівнів (рис. 3.1.). В ЕГ спостерігаються виразніші позитивні зміни – на 26,7% стало більше учнів із високим рівнем диференціації емоцій, на 25% підвищилась кількість респондентів із високою здатністю до адекватного вираження власних емоцій. На 26,6% стало більше учнів, здатних управляти своїми емоціями, регулювати поведінку, адекватно реагувати на різні події оточуючого середовища. На 26,6% зросла кількість учнів із високим

рівнем прийняття відповідальності за свої емоції. При цьому за вказаними шкалами значно зменшилась кількість учнів із низьким рівнем прояву характеристик емоційної самосвідомості (на 20%-28,4%).

**Рис. 3.1. Характеристики емоційної самосвідомості старшокласників
ЕГ і КГ**

За загальною шкалою емоційної самосвідомості в ЕГ на 6,6% стало більше учнів із високим, на 6,7% із рівнем вище середнього, на 6,6% із середнім рівнем. Також помітним є зниження кількості респондентів із низьким і нижче середнього рівнями (на 16,7% та 3,3%). Отже, загалом позитивні високі і вище середнього рівні емоційної самосвідомості стали проявлятися частіше в дев'ятикласників на 13,3% (сумарно), а не оптимальні низький і нижче середнього – рідше на 20% (сумарно). Це засвідчує ефективність впливу проведеної психологічної роботи за тренінгом розвитку, що сприяв оптимізації емоційної сфери старшокласників та розвинув необхідні особистісні характеристики для усвідомленого професійного вибору.

Використовуючи тест діагностики смисложиттєвих орієнтацій в адаптації Д. Леонтєва, ми отримали такі результати опитування старшокласників (табл. К.3, додаток К). В КГ на 3,4% стало більше учнів із високим рівнем цілей в житті, вони мають стійкі та цікаві цілі на майбутнє, що надають їх життю

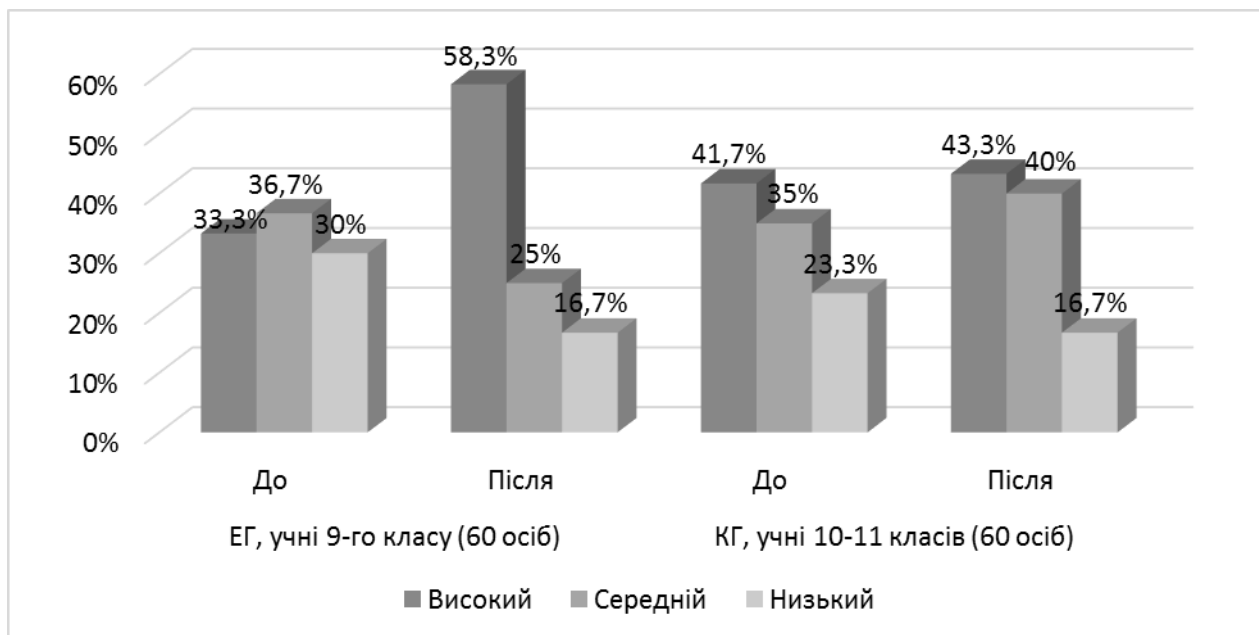
спрямованості а усвідомленості. На 1,6% підвищилась кількість старшокласників із високим показником процесу життя, на 5% – з високим рівнем розуміння результативності життя. Також на 5% стало більше респондентів із високим рівнем локусу контролю Я, що надає впевненості в власній можливості управляти своїм життям, на 1,6% – з високим проявом локусу контролю життя. За загальною осмисленістю життя в КГ зміни не значні – на 1,6% стало більше учнів із високим рівнем, і на 6,3% стало менше респондентів з низьким рівнем.

В ЕГ на 41,6% стало більше учнів із високим рівнем цілей в житті, вони схильні жити майбутнім, мають цілі, що надають їм наповненості та усвідомленості. На 30% стало більше учнів із високим інтересом та відчуттям емоційної насиченості життя (за шкалою «процес життя»). На 16,7% стало більше старшокласників із високим рівнем задоволеності самореалізацією (за шкалою «результативність життя»). Значно зросли прояви високого рівня локусу контролю Я (на 25%), що вказує на те, що більшість старшокласників сприймають себе як сильну особистість, здатну до вільного вибору, щоб побудувати власне життя відповідно до своїх цілей.

За шкалою «локус контролю-життя, чи керованість життя» високі бали стали появлятися в ЕГ частіше на 20%. Ці учні вважають, що людина може сама контролювати життя, вільно приймати рішення та втілювати їх.

За загальною шкалою осмисленості життя в ЕГ на 25% респондентів більше стали проявляти оптимальні високі показники, що характеризують їх як здатних до усвідомлення життя, його змісту, готових до свідомого вибору своїх цілей та докладання зусиль для їх втілення.

Представимо наочно результати опитування учнів за тестом в адаптації Д. Леонтєва за допомогою рис. 3.2. Як бачимо, в КГ на 1,6% стало більше учнів із загальною осмисленістю життя і на 6,6% стало менше респондентів із низьким рівнем. Це вказує на незначні зміни в розвитку усвідомленого ставлення до власного життя, процесу прийняття відповідальних рішень, постановки цілей та їх втілення.

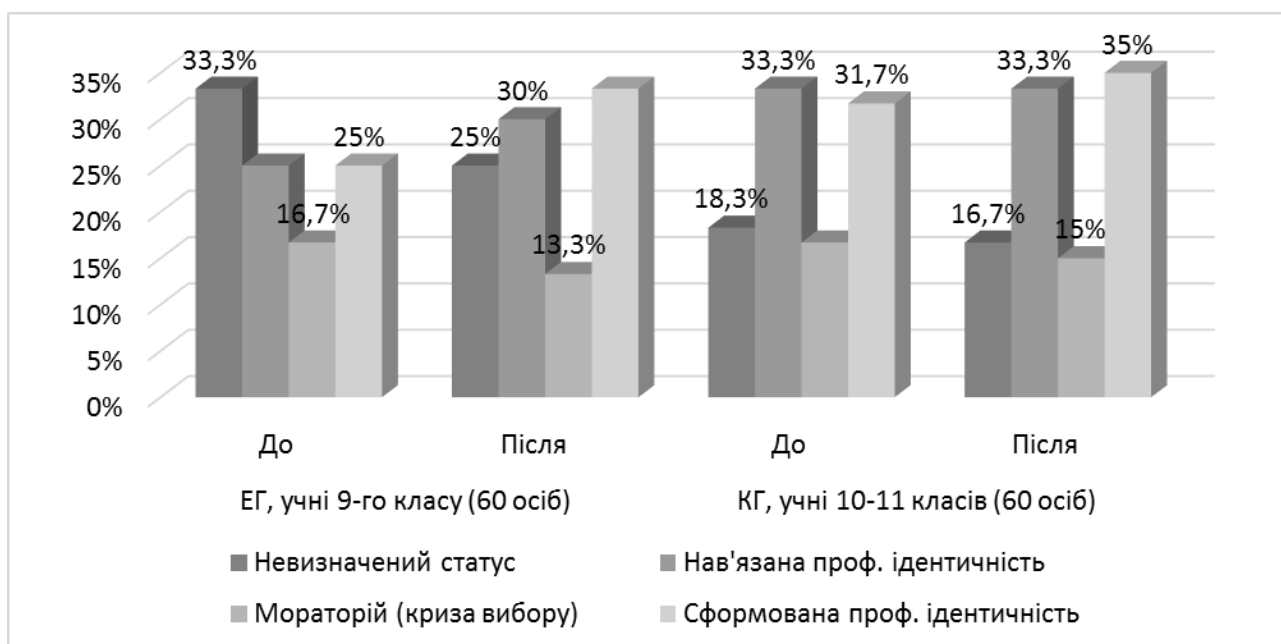
Рис. 3.2. Осмисленість життя старшокласників ЕГ і КГ

А серед учнів ЕГ на 25% стало більше старшокласників із високим рівнем осмисленості життя, на 13,3% зменшилась частка учнів із низьким рівнем. Отримані результати опитування респондентів ЕГ засвідчують високу ефективність проведеного тренінгу розвитку, що сприяв оптимізації професійного самовизначення учнів, забезпечив умови для розвитку особистісних якостей, що допомагають здійснювати усвідомлений професійний вибір.

Застосовуючи «Методику вивчення статусів професійної ідентичності» (А. Азбель), отримали такі результати опитування старшокласників (рис. 3.3.). В КГ на 1,6% стало менше учнів із невизначеною професійною ідентичністю, на 1,6% також зменшилась кількість учнів із мораторієм (кризою вибору професії). Загалом на 3,3% стало більше старшокласників із оптимальною характеристикою сформованої професійної ідентичності.

В ЕГ значно підвищилися прояви сформованої професійної ідентичності (на 8,3%), стало менше учнів із мораторієм (на 3,4%), із невизначеною професійною ідентичністю (на 8,3%). При цьому також збільшилась кількість учнів із нав'язаною професійною ідентичністю (на 5%). Виявлені зміни в розвитку професійної ідентичності в учнів 9-го класу вказують на зростання

усвідомленого підходу до необхідності робити професійний вибір. Частина старшокласників проаналізувала вплив батьків та найближчого оточення на своє професійне самовизначення та сформуvalи думки про нав'язану професійну ідентичність (і таких учнів виявилось аж 30% від загальної кількості опитаних дев'ятикласників). Ще у третини виявлено оптимальні прояви сформованої професійної ідентичності.

Рис. 3.3. Статуси професійної ідентичності старшокласників ЕГ і КГ

Зауважимо, що наявність мораторію як статусу професійної ідентичності вказує на те, за правильно проведеної профорієнтаційної роботи та вчасного надання психологічної допомоги ці учні можуть сформувати професійну ідентичність і свідомо здійснити професійний вибір. Отже, проведений тренінг розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» сприяв розвитку професійної ідентичності учнів експериментальної групи.

За опитувальником» Л. Кабардової визначали прояви професійної готовності старшокласників (рис. 3.4.). В КГ змін не виявлено, так само старшокласники 10-11 класів мають перевагу у виборах професій сфери «Людина-знакова система» (30%) і «Людина-техніка» (25%). 10% учнів КГ мають перевагу у виборах професійної сфери «Людина-людина».

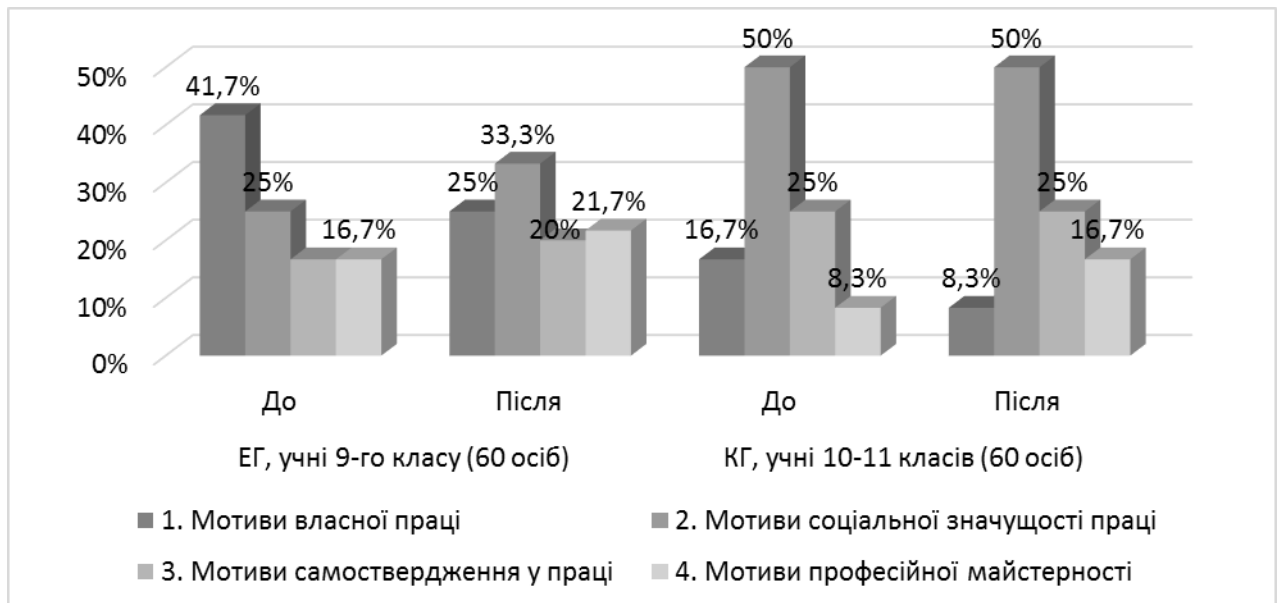

Рис. 3.4. Професійні переваги старшокласників ЕГ і КГ

А серед опитаних учнів ЕГ виявлено уточнення професійних переваг. Зокрема, зникли опитувані із виборами професій у сфері «Людина-художній образ» (було 6,7%), на 5% стало менше учнів із виборами професійної сфери «Людина-природа». На 5% підвищилась кількість старшокласників із виборами професій «Людина-знакова система», і «Людина-техніка» (теж на 5%). На 1,7% стало більше учнів із виборами професій «Людина-людина». Відповідно до наведених даних психологічна робота за розробленим та апробованим тренінгом розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» сприяла уточненню професійних переваг респондентів експериментальної групи, що підтверджує високу ефективність проведеної роботи із учнями.

Відповідно до даних проведеного опитування учнів за методикою «Професійна мотивація учня» (Л. Верещагіна) отримано наступні результати (рис. 3.5.). В КГ на 8,4% стало менше старшокласників із перевагою мотивів власної праці і отримання матеріальної вигоди. На стільки ж підвищилась кількість учнів із мотивацією професійної майстерності. Так само половина опитаних учнів КГ мають високий вияв мотивів соціальної значущості праці

(50%), і незмінною залишилась кількість учнів із мотивами самоствердження у праці. Загалом в КГ мотивація старшокласників щодо професійного вибору і бажаних сфер професійної самореалізації мало змінилася.

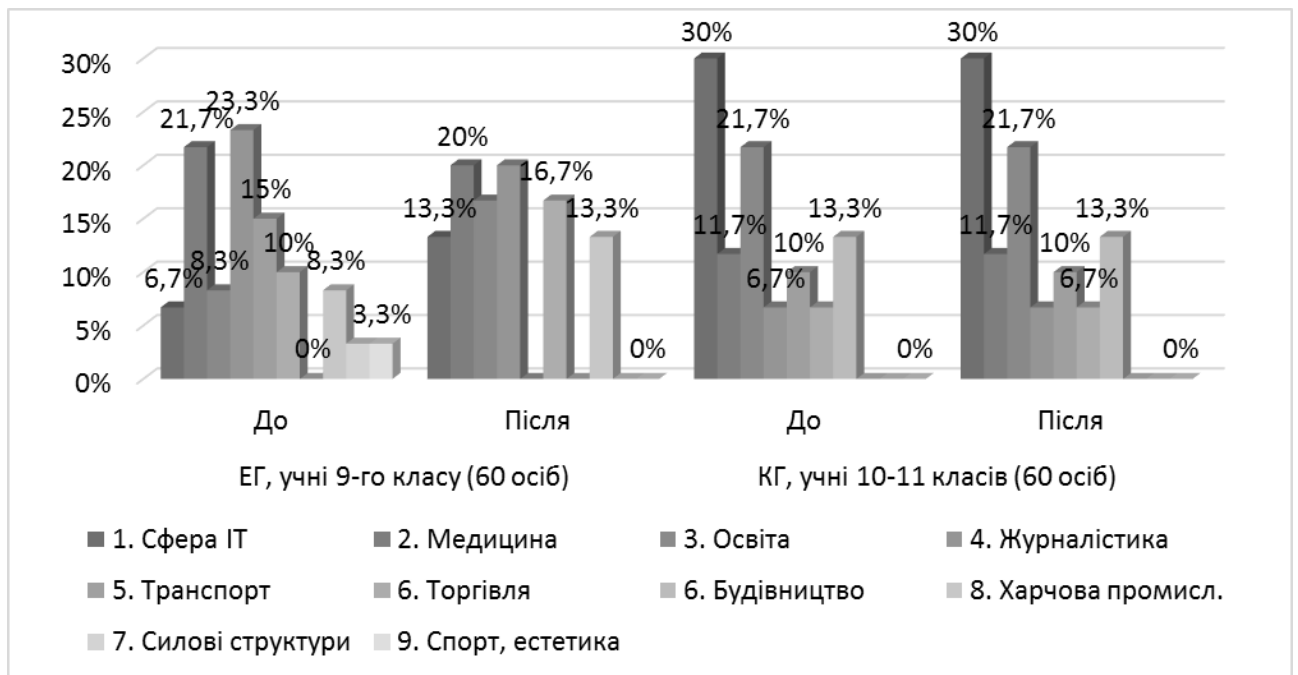

Рис. 3.5. Мотиви професійної діяльності старшокласників ЕГ і КГ

В ЕГ на 16,7% стало менше учнів із мотивами власної праці та матеріальної вигоди. На 8,3% стало більше старшокласників із виборами мотивів соціальної значущості праці. На 3,3% почастишали вибори мотивів самоствердження у праці, і на 5% стало більше учнів із мотивами професійної майстерності. Отже, в ЕГ на 16,7% стало більше старшокласників із усвідомленими мотивами професійної діяльності, що вказують на перегляд своїх позицій щодо суспільної цінності професій, трудової діяльності загалом. Отже, проведена психологічна робота за тренінгом розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» була ефективною і сприяла формуванню більш усвідомленого підходу учнів до вибору професії.

Останньою в дослідженні була проведена авторська анкета «Ваш Вибір професії», за якою змін у відповідях респондентів КГ не виявлено (рис. 3.6). А в ЕГ встановлено переважання таких професій, як: професії у сфері медицини (лікар, медсестра, фізіотерапевт, косметолог) і в сфері журналістики

(фоторепортер, блогер, ведучий новин, журналіст друкованих видань, інтерв'юер, редактор, відеооператор) (по 20%). Також по 16,7% учнів обирають професії у сфері освіти (педагог (вчитель і вихователь, викладач); психолог; корекційний педагог; логопед) та в сфері торгівлі (обладнанням, послугами, товарами) (менеджери з продаж, керівники відділів з продаж). По 13,3% учнів обирають професії у сфері ІТ (програміст, тестувальник, розробник інформаційного забезпечення) і професії харчової промисловості (кухарі, шеф-повар, технолог, пекар).

Рис. 3.6. ТОП обраних професій старшокласників ЕГ і КГ

Порівняно із попередніми результатами опитування учнів – в ЕГ на 8,4% підвищилась кількість учнів із виборами професій у сфері освіти, на 6,6% стало більше старшокласників із виборами професій у сфері ІТ, на 6,7% стало більше учнів із виборами професій у сфері торгівлі. На 5% стало більше учнів із виборами професій у сфері харчової промисловості. Разом з цим зникли опитувані, які обирали професії у сфері транспортного забезпечення, у сфері силових структур та екстремальної діяльності, у сфері спорту, естетики, стилю, танців. Також незначно зменшилась кількість виборів професій у сфері медицини, журналістики. Отже, внаслідок проведення психологічної роботи із

респондентами ЕГ за розробленим тренінгом розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» учні змогли уточнити свої професійні переваги, більш усвідомлено підійти до необхідності професійного вибору.

Для порівняння та визначення наявності відмінностей між групами вибірки після проведення психологічного тренінгу, спрямованого на підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників, був застосований t-критерій Стюдента.

У таблиці 3.1 подані результати порівняння за показниками методик. Щодо статусу професійної ідентичності можемо помітити незначні зміни. Показник «Невизначений стан професійної ідентичності» зменшився, що свідчить про те, що після проходження тренінгу старшокласники замислилися щодо власного професійного майбутнього та стали проявляти інтерес до різних типів професій. Показник «Мораторій (криза вибору)» також зменшився після проходження старшокласниками тренінгу та свідчить, що тренінговий вплив дав змогу більш осмислено ставитися до життя, розмірковувати про можливі варіанти професійного розвитку та чіткіше уявляти майбутню професію. Тобто можемо припускати, що ці старшокласники поступово переходять до стану сформованої ідентичності. За іншими показниками статусу професійної ідентичності розбіжностей на статистично значущому рівні не виявлено.

На статистично значущому рівні суттєво збільшилися показники особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії серед яких: емоційна стійкість, сприйнятливність нового, самостійність та самоконтроль. Таким чином, після участі у тренінгу старшокласники виявили більшу емоційну стійкість, толерантність до фрустрації, витримку, орієнтованість на реальність. Вони стали більш цілеспрямованими, у них підвищилися вміння контролювати свої емоції та поведінку. За результатами порівняння з'ясовано, що тривожність та напруженість знизилися після проходження тренінгової програми.

Таблиця 3.1.

Результати статистичного порівняння

Змінні		t-критерій	p-рівень
Статус и проф. іденти ч.	Невизначений стан професійної ідентичності	13,06	$p \leq 0,05$
	Нав'язана професійна ідентичність	6,12	$p \leq 0,50$
	Мораторій (криза вибору)	13,01	$p \leq 0,01$
	Сформована професійна ідентичність	-11,06	$p \leq 0,15$
Особистісні опитувальник 16PF	Товариськість	-8,01	$p \leq 0,15$
	Інтелект	-7,07	$p \leq 0,15$
	Емоційна стійкість	-11,01	$p \leq 0,05$
	Домінантність	-10,05	$p \leq 0,15$
	Життєрадісність	-7,01	$p \leq 0,15$
	Нормативність поведінки	3,03	$p \leq 0,15$
	Сміливість у соціальних контактах	-6,05	$p \leq 0,15$
	Чутливість	-7,01	$p \geq 0,50$
	Підозрілість	-7,14	$p \geq 0,15$
	Мрійливість	-4,10	$p \geq 0,05$
	Дипломатичність	11,10	$p \geq 0,15$
	Тривожність	-5,05	$p \geq 0,05$
	Сприйнятливність нового	11,05	$p \geq 0,05$
Самостійність	8,01	$p \geq 0,05$	
Самоконтроль	5,05	$p \geq 0,05$	
Напруженість	-11,05	$p \geq 0,05$	
Емоційна самосвід. ід.	Диференціація емоцій	6,25	$p \leq 0,15$
	Вираження емоцій	5,01	$p \geq 0,15$
	Управління емоціями	7,35	$p \geq 0,05$
	Прийняття відповідальності за свої емоції	9,05	$p \leq 0,05$
	Загальна шкала емоційної самосвідомості	-7,01	$p \leq 0,15$
Смисл життя ві орієнтації	Цілі у житті	11,14	$p \geq 0,05$
	Процес життя, або інтерес та емоц. насиченість життя	-6,05	$p \leq 0,15$
	Результативність життя	5,05	$p \geq 0,15$
	Локус контролю-Я (Я – господар життя)	9,10	$p \geq 0,05$
	Локус контролю-життя, чи керованість життя	9,05	$p \leq 0,15$

	Загальна осмисленість життя	11,01	$p \leq 0,15$
Типи мотивації	Мотиви власної праці	7,14	$p \geq 0,15$
	Мотиви соціальної значущості праці	11,05	$p \leq 0,15$
	Мотиви самоствердження у праці	8,05	$p \geq 0,15$
	Мотиви професійної майстерності	9,05	$p \leq 0,05$

Серед компонентів емоційної самосвідомості на статистично значущому рівні збільшилися показники «управління емоціями» та «прийняття відповідальності за свої емоції». Таким чином, тренінг надав змогу старшокласникам розвинути вміння задіяти емоції та задати їм напрямок, наприклад, надихнути себе та інших до усвідомленого ставлення щодо необхідності вибору сфери професійної діяльності. До того ж, старшокласники почали демонструвати відповідальність за свої емоційні стани та здатність самостійно керувати своїм станом, не звинувачувати оточуючих у своєму поганому настрої чи відсутності натхнення.

Серед показників смисложиттєвих орієнтацій на статистичному рівні збільшилися показники «Цілі у житті» і «Локус контролю – Я». Таким чином, після участі в тренінгу старшокласники зазначили, що стали більш цілеспрямованими на майбутнє, свідомими, спрямованими на подальші професійні перспективи. Також у них підвищилися прояви уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей та контролювати події власного життя.

Серед досліджуваних типів мотивації статистично вагомо збільшився лише показник мотивів професійної майстерності, тобто у старшокласників з'явилося прагнення своєю роботою приносити користь оточуючим, робити те, що привертає помітну увагу інших.

Таким чином, психологічна програма тренінгових занять, що спрямована на підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників, є

ефективною та сприяє підвищенню у старшокласників особистісних характеристик, які позитивно обумовлюють їх усвідомлений вибір професії.

Висновки до третього розділу

Для проведення психологічної роботи розроблено програму тренінгу розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників», що має на меті: сприяти професійному самовизначенню учнів, продовжити формування їх професійної самосвідомості та професійної ідентичності; організувати психологічний супровід учнів в процесі підготовки до професійного вибору професії; сприяти самопізнанню та кращому розумінню своїх сильних і слабких сторін, їх врахуванню при здійсненні професійного вибору; надати допомогу в розкритті потенціалу та здібностей для самореалізації у професійному майбутньому. Структурно тренінг розвитку включає 6 тренінгових занять, кожне з яких має вступну, основну і заключну частини, зальною тривалістю по 3-4 години. Тематика занять охоплює наступні: «Безмежний світ професій», «Важливість професії у житті людини», «На правильному шляху», «Цінність свідомого професійного вибору», «Професійне самовизначення особистості», «Моє професійне майбутнє».

До роботи за розробленим тренінгом розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» залучено учнів 9-го класу, оскільки серед них найбільше учнів із невизначеним статусом професійної ідентичності, високою мотиваційною орієнтацією на отримання власної вигоди від праці, корисливими мотивами професійної реалізації та низькою осмисленістю життя, слабкою емоційною самосвідомістю і слабким самоконтролем, низькою емоційною стійкістю, високою напруженістю і тривожністю тощо. Ці старшокласники склали експериментальну групу дослідження, а учні 10-11 класів, з якими не проводили психологічної роботи, входили до контрольної групи.

За результатами контрольного опитування респондентів визначено ефективність впровадження тренінгу розвитку «Підвищення ефективності

професійного самовизначення старшокласників» в роботу практичного психолога з учнями. Серед старшокласників контрольної групи зміни були не значні, переважно більшість володіла сформованою професійною ідентичністю та нав'язаною ідентичністю, демонструє мотивацію суспільної значимості праці, та мала оптимально сформовані особистісні якості, які сприяють прийняттю відповідального та усвідомленого професійного вибору.

В ЕГ підвищилися прояви сформованої професійної ідентичності (на 8,3%), стало менше учнів із мораторієм (на 3,4%), із невизначеною професійною ідентичністю (на 8,3%). Виявлені зміни в розвитку професійної ідентичності в учнів 9-го класу вказують на зростання усвідомленого підходу до необхідності робити професійний вибір.

Також серед опитаних учнів ЕГ виявлено уточнення професійних переваг. На 5% підвищилась кількість старшокласників із виборами професій «Людина-знакова система», і «Людина-техніка». Зникли опитувані із виборами професій у сфері «Людина-художній образ» (було 6,7%), на 5% стало менше учнів із виборами професійної сфери «Людина-природа».

Ще в ЕГ на 16,7% стало більше старшокласників із усвідомленими мотивами професійної діяльності, що вказують на перегляд своїх позицій щодо суспільної цінності професій, трудової діяльності загалом.

Крім того, в ЕГ стали частіше проявлятися позитивні особистісні характеристики, які допомагають здійснювати усвідомлений професійний вибір. Зокрема, в експериментальній групі на 16,7% стало більше респондентів з високим рівнем товарищескості, життєрадісності, нормативності поведінки, із високою соціальною сміливістю в контактах, дипломатичності, на 25% із високою домінантністю. Водночас стало менше старшокласників із високою тривожністю (на 25%) і напруженістю (на 33,3%). Оптимальним з підвищення кількості респондентів ЕГ із високим рівнем сприйнятливості нового (на 25%), самостійності (на 20%) та самоконтролю (на 16,7%). Отже, в експериментальній групі на 16,7%-33,3% стало більше учнів із позитивними

особистісними характеристиками, які сприяють відповідальному прийняттю важливих рішень, реалізації усвідомленого професійного вибору.

За загальною шкалою емоційної самосвідомості високий і вище середнього рівні стали проявлятися в учнів ЕГ частіше (на 13,3%, сумарно), а не оптимальні низький і нижче середнього – рідше на 20% (сумарно). В ЕГ на 26,7% стало більше учнів із високим рівнем диференціації емоцій, на 25% підвищилась їх кількість з високою здатністю до адекватного вираження власних емоцій, на 26,6% стало більше учнів, здатних управляти своїми емоціями та приймати відповідальність за них.

Серед учнів ЕГ на 25% стало більше респондентів з високим рівнем загальної осмисленості життя, на 13,3% зменшилась частка учнів із низьким рівнем. При цьому на 41,6% стало більше учнів із цілями в житті, на 16,7% стало більше опитаних із високим рівнем задоволеності самореалізацією, значно зросли прояви високого рівня локусу контролю Я (на 25%).

Відповідно до отриманих результатів дослідження підтверджено високу ефективність тренінгу розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників», який було впроваджено в роботу практичного психолога із учнями 9-го класу (експериментальна група). Внаслідок участі в тренінгу розвитку старшокласники набули особистісних якостей та підвищили показники професійної ідентичності, розвинули більш усвідомлені погляди на мотивацію професійної діяльності, що комплексно вплинуло на підвищення їх особистісної готовності до усвідомленого професійного вибору.

ВИСНОВКИ

Теоретичне і практичне вивчення особистісних чинників готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії зроблено наступні висновки (відповідно до поставлених у роботі завдань):

1. На основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури досліджено психологічні особливості впливу особистісних чинників на готовність старшокласників до усвідомленого вибору професії.

Професійний вибір розуміємо як багатовимірний і багатоступеневий процес поетапного розвитку рішень, за допомогою яких старшокласник обирає професію відповідно до власних уподобань та здібностей та з урахуванням потреби економічної системи країни. Вибір професії є важливою ланкою професійного самовизначення і становлення особистості, від його правильності залежить успішність подальшого життя і самореалізації людини у професійній діяльності та у світі.

До чинників, що визначають правильність вибору, належить врахування професійної спрямованості особистості, що за типологією Дж. Голланда може мати шість типів (реалістичний, інтелектуальний, соціальний, артистичний, підприємницький і конвенціональний типи), а за класифікацією Є. Клімова – включає п'ять типів професій, що передбачають взаємодію людини із сферами природи, техніки, знакової системи, художнього образу та із світом людей. Чинниками впливу на вибір професії у старшокласників є: позиція батьків, друзів, педагогів; інформованість про світ професій і конкретну професію зокрема. Суб'єктивними чинниками впливу на професійний вибір старшокласників є інтереси, здібності, темперамент, характер.

Важливою передумовою здійснення професійного вибору є готовність старшокласників, що складається із когнітивного мотиваційно цілепокладального та суб'єктивно особистісного компонентів, і включає відповідні показники: уявлення про професію і зміст професійної діяльності; мотиви її вибору і постановка цілей у досягненні успіхів; самосвідомість та

розвинені професійно значущі особистісні якості. Водночас до показників особистісної готовності старшокласників до свідомого вибору професії належать: адекватна самооцінка і домагання, здатність учнів адекватно оцінювати свої якості; наявність моральних якостей, які відповідають вимогам професії; сформованість та осмисленість професійних планів та життєвих перспектив, їх реалістичність та взаємна узгодженість.

Важливими особистісними чинниками впливу на вибір професії є: 1) рівень особистих домагань, заснованих на оцінці своїх здібностей і можливостей; 2) рефлексивність учнів; 3) емоційна стійкість, розвиненість емоційної самосвідомості. Завдяки усвідомленню своїх сильних сторін та вимог професії до фахівця, співвідношенню наявних знань та особистісних характеристик з необхідними для професії, учні отримують орієнтир для визначення власної професійної придатності та стимул до саморозвитку необхідних якостей.

При розгляді емоційності як чинника готовності до професійного вибору вказано, що учні з емоційною стабільністю схильні до професій типу «людина – техніка» і «людина – знакова система». Емоційно чутливі старшокласники, готові відгукнутися і прийти на допомогу іншим, обирають професії типу «людина – людина» і «людина – художній образ». Вважаємо, що врахування особистісних чинників готовності старшокласників до професійного вибору сприяє правильній побудові профорієнтаційної роботи із учнями.

2. Підібрано інструментарій та визначено вибірку для проведення емпіричного дослідження, в процесі якого виконано завдання констатувального, розвивального (формувального) та контрольного етапів.

На констатувальному етапі дослідження розроблено операціональну модель дослідження, визначено методики опитування старшокласників, обрано респондентів. Для дослідження рис особистості старшокласників обрано «Багатофакторний особистісний опитувальник» 16PF (Р. Кеттелл). Для дослідження емоційного самоусвідомлення – методику «Емоційна самосвідомість» (О. Власова). Світоглядні позиції учнів вивчали за допомогою

«Тесту смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) (Дж. Крамбо, Л. Махолік, в адаптації Д. Леонтьєва). Професійну ідентичність учнів досліджували шляхом застосування «Методики вивчення статусів професійної ідентичності» (А. Азбель). Особливості вибору професії старшокласників аналізували на основі опитування учнів за: «Опитувальником для визначення професійної готовності» (Л. Кабардова), що є модифікованим варіантом диференційно-діагностичного опитувальника (ДДО); методикою на визначення мотивації вибору професії «Професійна мотивація учня» (Л. Верещагіна); анкетною з питанням про ТОП-3 професії, які збираються обрати старшокласники – анкета «Ваш вибір професії» (авторська розробка).

Вибірку склали 120 осіб раннього юнацького віку (16-18 років), учнів 9-11 класів. З них 60 учнів 9-го класу, по 30 учнів 10-го та 11-го класів.

Обробка та інтерпретація отриманих даних була зроблена на основі кількісної оцінки і якісного аналізу результатів дослідження, методів математичної статистики (кореляційний аналіз (критерій Пірсона); таблиця сполученості; множинний регресійний аналіз; Т-критерій Стьюдента), що комплексно дало змогу проаналізувати особистісні чинники готовності старшокласників до усвідомленого професійного вибору. Для обробки результатів використовувався комп'ютеризований статистичний пакет програм STATISTICA.

3. Емпірично досліджено особистісні чинники готовності старшокласників до усвідомленого професійного вибору.

За результатами дослідження визначено, що переважна більшість старшокласників мають статус нав'язаної професійної ідентичності (29,2%), що свідчить про значний вплив батьків, педагогів, друзів на їх професійний вибір. Майже у третини респондентів виявлено статус сформованої професійної ідентичності (28,3%), що є позитивним показником успішності їх професійного самовизначення та впевненості у вибраній професійній сфері майбутньої самореалізації. У 25,8% учнів виявлено невизначений статус професійної ідентичності, і статус мораторію (кризи вибору) властивий для 16,7% учнів.

Досліджуючи професійну готовність учнів, встановили, що більшість старшокласників надають перевагу професіям типу «людина – людина» (37,5%), «людина – знакова система» (29,2%). Професійна сфера «людина – техніка» виявляється у планах 18,3% старшокласників, які прагнуть виготовляти потрібні людям речі. При цьому більшість респондентів обирають мотиви власної праці (41,7%) і мотивацію соціальної значущості праці (25%). По 16,7% старшокласників мають мотиви самоствердження у праці та мотиви професійної майстерності.

Серед названих ТОП професій, які обрали старшокласники, переважають: професії у сфері ІТ, медицини, освіти, журналістики, транспорту, торгівлі, будівництва та ін. При цьому більшість учнів обирають професії відповідно до наявних у них здібностей і враховуючи необхідні особистісні якості.

Досліджуючи особистісні чинники впливу на особистісну готовність до професійного вибору, встановлено важливе значення особистісних якостей інтелекту, осмисленості життя, емоційної самосвідомості. На основі визначених чотирьох статусів професійної ідентичності були описані «особистісні профілі» старшокласників на основі результатів методик вивчення особистості. Встановлено, що невизначений статус професійної ідентичності характеризується підвищеною тривожністю та напруженістю, зниженим самоконтролем, а також неприйманням відповідальності за власні емоції. Учні із невизначеним статусом не мають виразних цілей у житті, певний тип професійної мотивації у них відсутній.

Нав'язана професійна ідентичність характеризується досить розвиненим інтелектом, емоційною нестійкістю, імпульсивністю, поступливістю, схильністю легко виходити з рівноваги, мрійливістю, залежністю від думок та дій оточуючих людей, а також підвищеною напруженістю. Мораторій як статус професійної ідентичності характеризується розвиненим інтелектом, сміливістю у соціальних контактах, прагненням до нового, а також підвищеною тривожністю та напруженістю. Сформована професійна ідентичність характеризується високими інтелектуальними здібностями, сміливістю у

соціальних контактах, самостійністю та самоконтролем. Старшокласникам із статусом сформованої ідентичності притаманна осмисленість життя, цілі на майбутнє, в них спостерігається інтерес та емоційно насичене життя, самореалізація. Також встановлено, що для формування професійної ідентичності старшокласників найбільш значущу роль відіграє інтелект та цілі у житті.

Зважаючи, що серед учнів 9-го класу було більше респондентів, які мають недостатньо оптимальні прояви особистісних якостей та недостатню усвідомленість важливості професійного вибору, визначено потребу проведення психологічної розвивальної роботи, що сприятиме підвищенню особистісної готовності старшокласників до усвідомленого вибору професії.

4. Розроблено тренінг розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» та визначено результативність його проведення із учнями старших класів.

Тренінг розвитку має на меті: сприяти професійному самовизначенню старшокласників, продовжити формування професійної самосвідомості та професійної ідентичності учнів; організувати психологічний супровід старшокласників в процесі підготовки до професійного вибору професії; сприяти самопізнанню та кращому розумінню своїх сильних і слабких сторін, їх врахуванню при здійсненні професійного вибору; надати допомогу в розкритті потенціалу та здібностей для самореалізації у професійному майбутньому. Структурно включає 6 занять тривалістю по 3-4 год. наступної тематики: «Безмежний світ професій», «Важливість професії у житті людини», «На правильному шляху», «Цінність свідомого професійного вибору», «Професійне самовизначення особистості», «Моє професійне майбутнє».

До роботи за розробленим тренінгом розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників» залучено учнів 9-го класу (експериментальна група), а учні 10-11 класів, з якими не проводили психологічної роботи, входили до контрольної групи. Після проведення психологічної роботи за тренінгом розвитку перевірено його ефективність

шляхом повторного опитування старшокласників і встановлено, що в КГ зміни не значні, а в ЕГ підвищилися прояви сформованої професійної ідентичності (на 8,3%), стало менше учнів із мораторієм (на 3,4%), із невизначеною професійною ідентичністю (на 8,3%). Також серед опитаних учнів ЕГ виявлено уточнення професійних переваг, стало більше старшокласників із усвідомленими мотивами професійної діяльності, що вказують на перегляд своїх позицій щодо суспільної цінності професій, трудової діяльності загалом.

Ще в ЕГ стало більше учнів із позитивними особистісними характеристиками, які сприяють відповідальному прийняттю важливих рішень, реалізації усвідомленого професійного вибору. Зокрема, на 16,7% стало більше респондентів з високим рівнем товарищкості, життєрадісності, нормативності поведінки, із високою соціальною сміливістю в контактах, дипломатичності. Підвищилась кількість респондентів з високим рівнем сприйнятливості нового (на 25%), самостійності (на 20%) та самоконтролю (на 16,7%). Водночас стало менше старшокласників із високою тривожністю (на 25%) і напруженістю (на 33,3%).

Також в ЕГ на 25% стало більше старшокласників із високим рівнем загальної осмисленості життя, зокрема, на 41,6% стало більше учнів із високим рівнем цілей в житті, значно зросли прояви високого рівня локусу контролю Я (на 25%). Підвищилися прояви емоційної самосвідомості – високий і вище середнього рівні стали проявлятися частіше (на 13,3%), а не оптимальні низький і нижче середнього – рідше (на 20%). Ще на 26,6% стало більше учнів, здатних управляти емоціями та приймати відповідальність за свої емоції.

Відповідно до отриманих результатів дослідження підтверджено високу ефективність тренінгу розвитку «Підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників». Рекомендуємо розроблений та апробований тренінгу розвитку до використання у роботі шкільних психологів із учнями старших класів для надання їм допомоги у здійсненні усвідомленого професійного вибору.